

१२९८

स. ग्रं. सं. ठाणें

विषय - *श्री - प्रवास*

सं. नं. २३०

REFBK-0001606

REFBK-0001606

सं. १९७८

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान

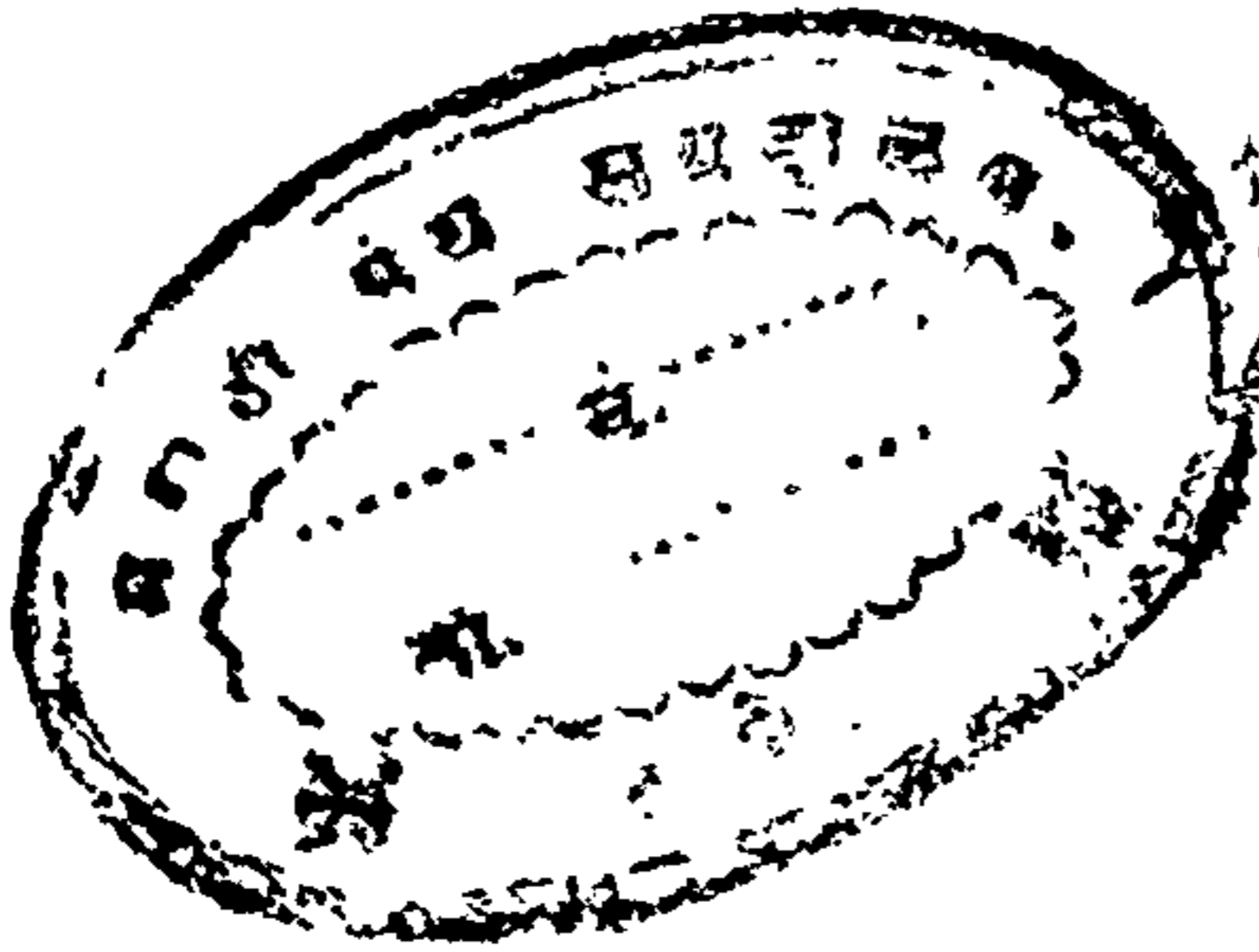
इतिहास

सं. १-१२

२४८

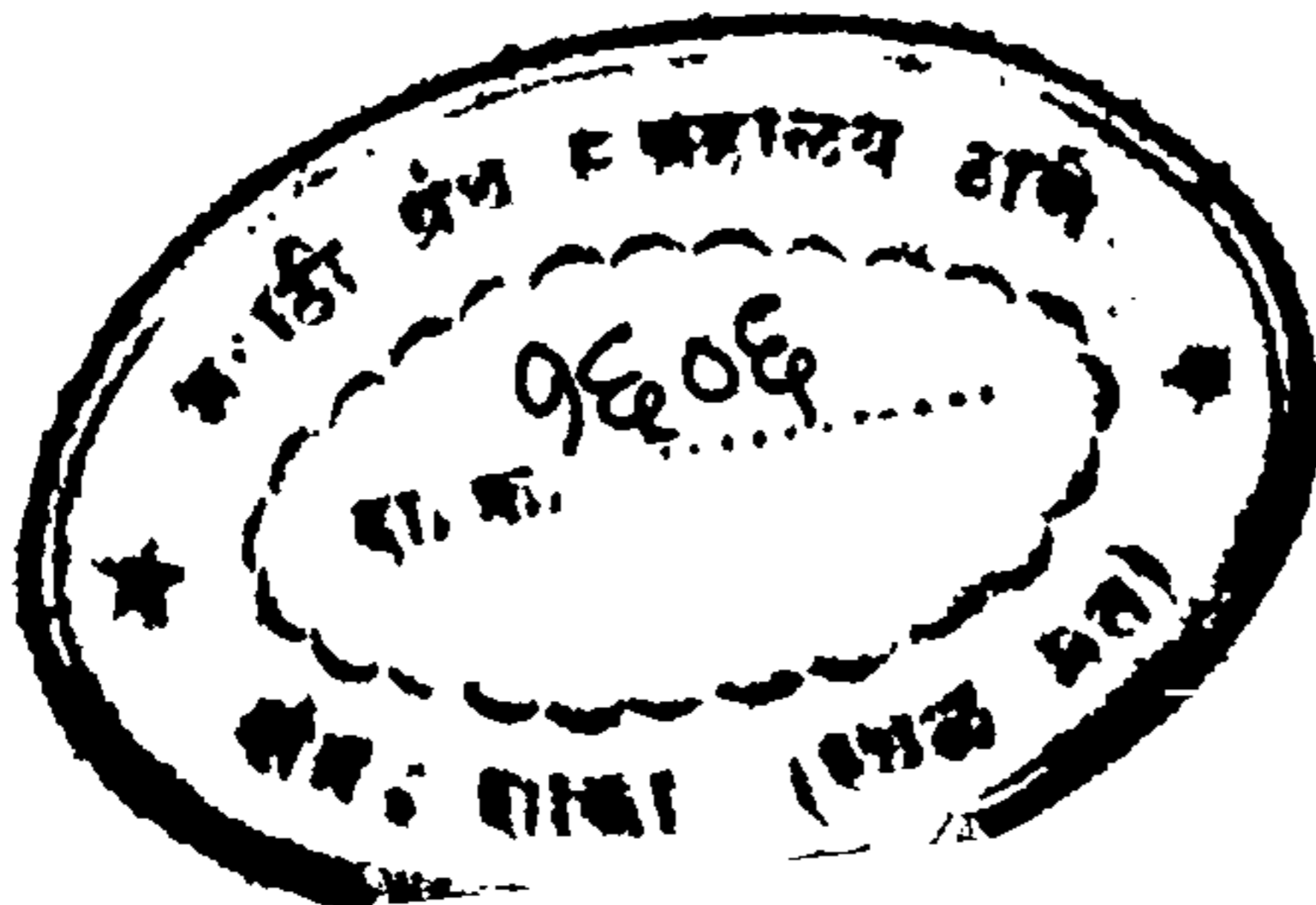
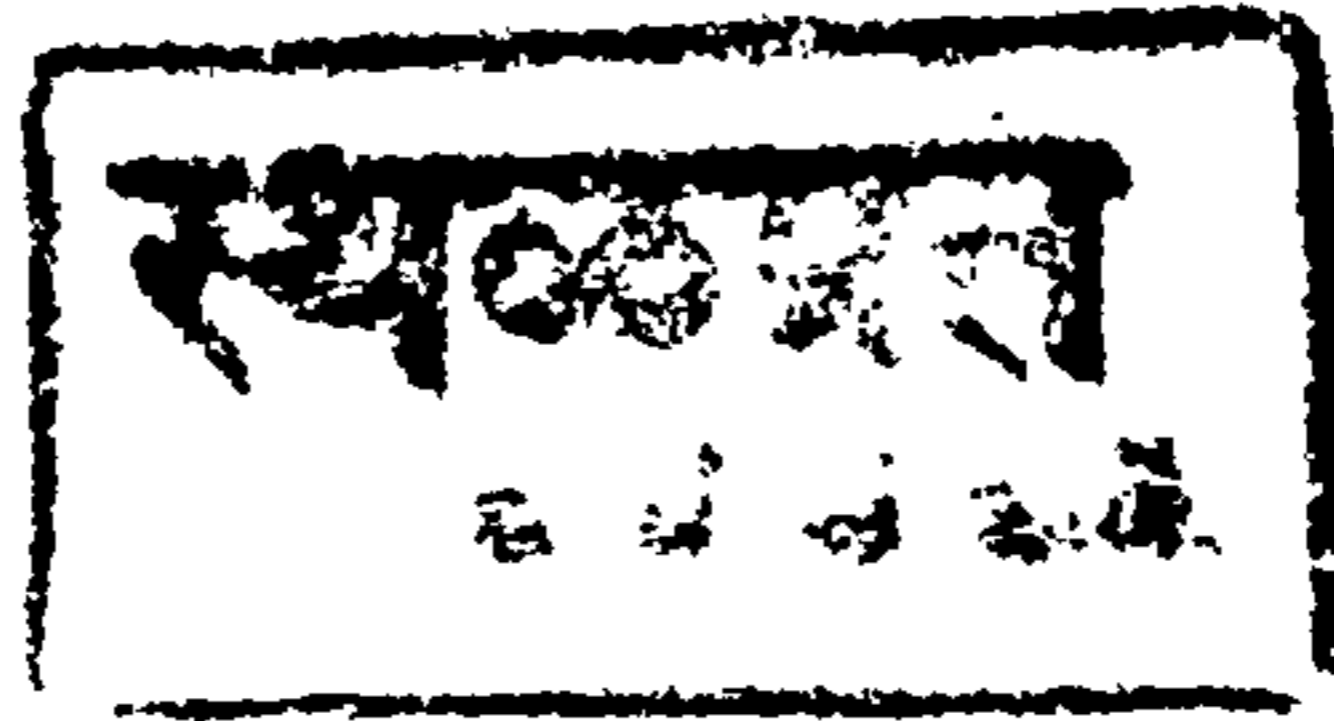
इतिहास

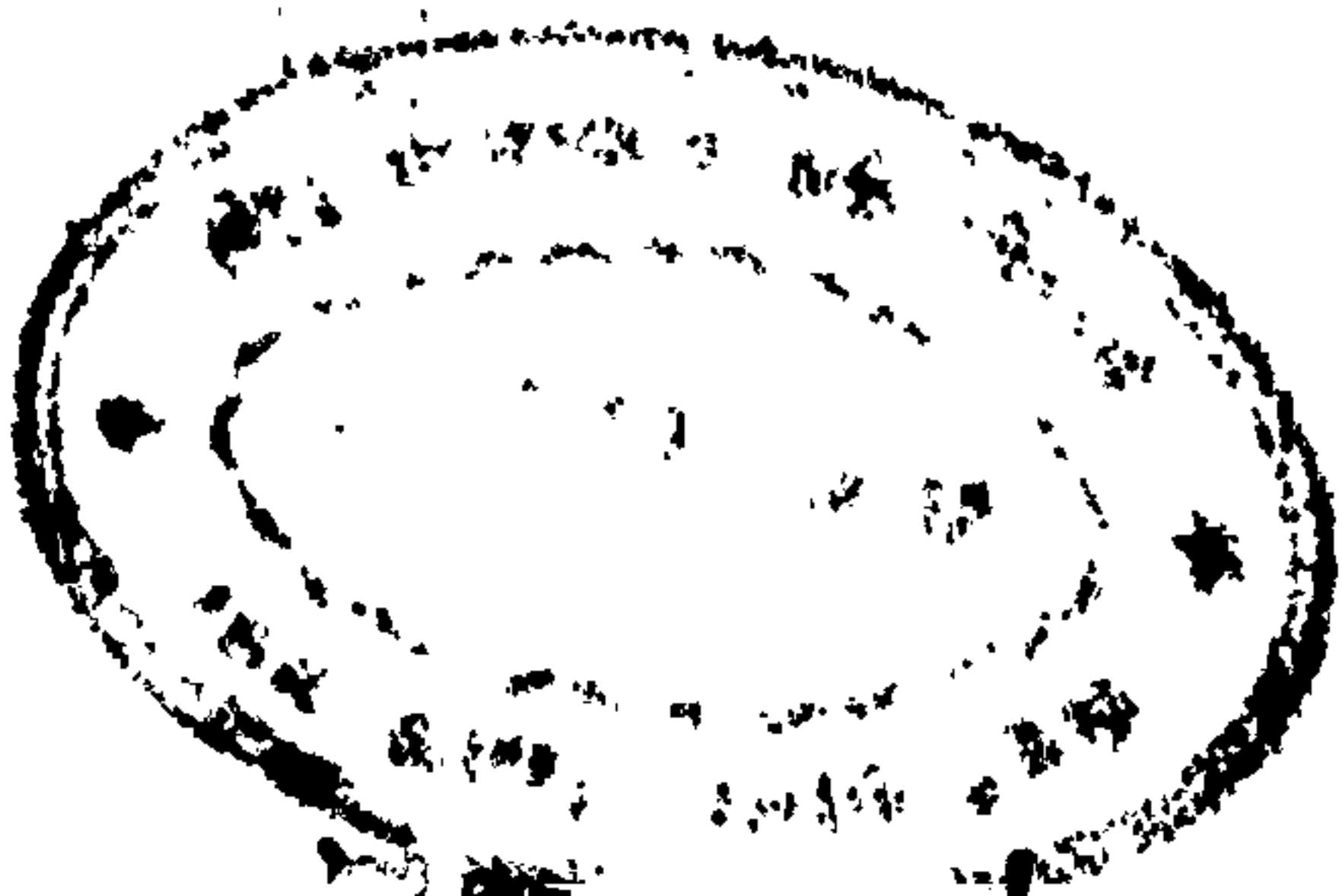
२४८

४४४४

२४४

महाराष्ट्र उत्तरहिंदुस्तानचा प्रकाश

किंवा

हाण्ड

हरिद्वार-मथुरा-वृंदावनादि स्थळांची

सचित्र वर्णने.

१६०६

लेखक व प्रकाशक.

गोविंद चिमणाजी भाटे, एम्. ए.,

लाईफ मॅबर, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुणे.

२७७ नारायण पेठ, पुणे.

मुद्रक—केशव रावजी गोंधळेकर,
'जगद्वितेच्छु प्रेस', ४३२ शनवार पेठ, पुणे शहर.

REFBK-0001606

REFBK-0001606

सन १९१८.

किंमत १२ आणे.

सौ. गजराबाई गोविंद भाटे

यांस

त्यांच्यामुळे वडलेल्या प्रवासाचे

हे लहानसे वर्णनात्मक पुस्तक

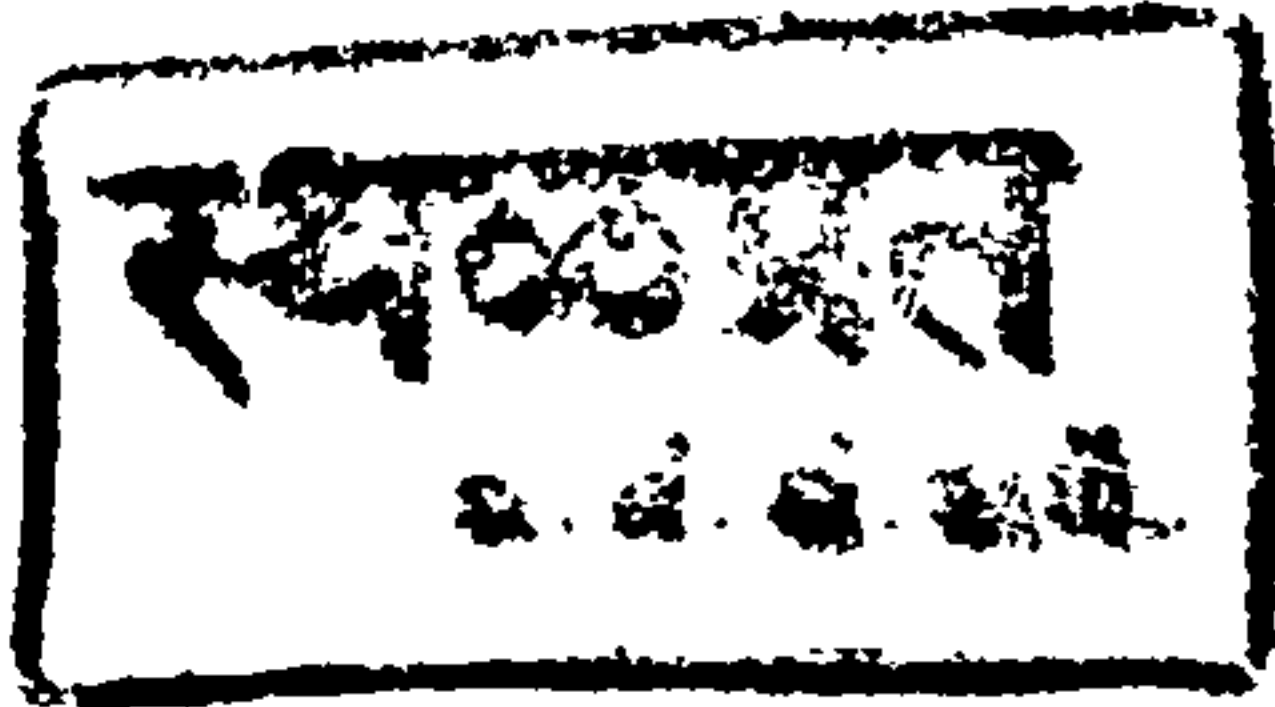
सप्रेम अर्पण केले आहे.

अनुक्रमणिका

१	नैनिताल.	....	....	....	१
२	ग्वाल्लेर.	....	....	....	१०
३	हरिद्वार किंवा गंगाद्वार.	....	....	....	३७
४	गुरुकुल.	....	....	....	६२
५	मथुरावृंदावन.	....	....	....	७२
६	कृष्णकथा व वैष्णवपंथ.	....	....	....	९०

प्रस्तावना.

ज्या माझ्या दूरदूरच्या प्रवासाची सचित्र वर्णने मी मासिक मनोरंजनांत लिहिली त्या माझ्या प्रवासांना प्रारंभ केल्यास आज विजयादशमीस बरोबर आठ वर्षे झाली. प्रथमतः जेव्हां हे वर्णनात्मक लेख त्या मासिकांत येऊ लागले तेव्हां ते बरेच लोकप्रिय झाले व याचें एक प्रत्यंतर म्हणजे असल्या लेखांचें अनुकरण होऊन सचित्र-प्रवास-वृत्तपर लेख हें हल्ली मराठी मासिक पुस्तकांचें एक अवश्यक अंग होऊन बसलें आहे. माझे लेख कांहीं लोकांस तरी उपयुक्त झाले हें मला खालील तऱ्हेने अचानकपणें कळून आलें. मी एकदां मुंबईस सरदारगृहांत उतरलों असतांना एक गृहस्थ आमच्या खोलीत राहावयांस आले. कोठून आलां म्हणून चवकशी करतां ते म्हणाले, “ मी नुकताच हरिद्वार-मथुरावृंदावनादि यात्रा करून आलों. मला हीं तीर्थे पाहण्याची स्फूर्ती मासिकमनोरंजनाच्या लेखांवरून झाली व त्या लेखांच्या योगानें मला पंड्यांची गरज लागली नाही किंवा वाटाड्याची जरूर भासली नाही. प्रो. भाटे यांनी खरोखरी फार हुबेहूब वर्णने लिहिल्याने व माहिती बरोबर दिल्याच्या योगानें प्रवासाची फार सोय झाली आहे.” मीच त्या लेखांचा लेखक आहे हें अर्थात् त्या गृहस्थाला कळविणें मला भाग पडलें व त्यांनीं आपली एकदां माझे आभार मानले.

हे प्रवासवृत्तपर लेख लागलीच स्वतंत्र पुस्तकरूपानें छापण्याचा माझा मानस होता. पण तेव्हांपासून लढाईची विकट परिस्थिति उत्पन्न झाली. आणि माझा मनोदय मनांतल्यामनांतच राहिला. त्याला मूर्तस्वरूप देण्याचें श्रेय अंमळनेरचे अध्यात्मविद्याव्यासंगी, दानशूर व पुढारी व्यापारी श्रीमंत प्रतापशेट यांच्या उत्तेजनपर आश्वासनाला आहे. तेव्हां या पुस्तक-प्रकाशनाचे कामीं प्रथमतः मला श्री. प्रतापशेट यांचे आभार मानिले पाहिजेत. त्या नंतर मासिकमनोरंजनाचे मालक रा. मित्र यांनी आपल्या मासिकांत प्रसिद्ध झालेले लेख स्वतंत्र पुस्तक रूपानें छापण्यास परवानगी दिली व आपल्याजवळचे चित्रांचे छापहि या पुस्तकाच्या उपयोगाकरितां दिले याबद्दल त्यांचेहि आभार मानणें आवश्यक आहे.

ता. १४ आक्टोबर १९१८. }
२७७, नारायण पेठ, पुणे शहर. }

गोविंद चिमणाजी भाटे.

मैनिटाल—तळ्याचा देखावा.

नैमिताल—दांडी वाहन.

नैनिताल—पड्या बाजाराचा व तळ्याचा देखावा.

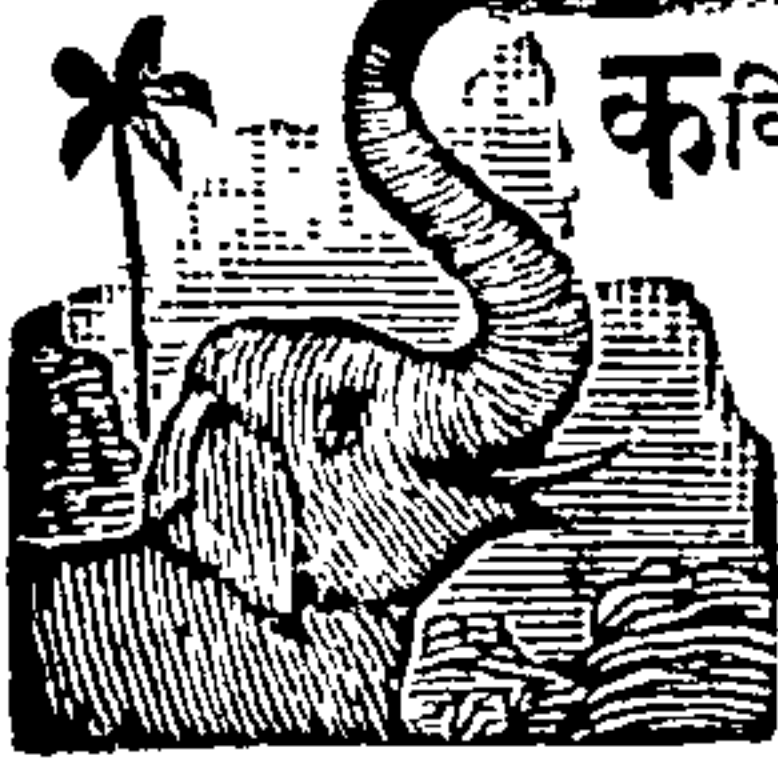
नैनिताल—शहराचा देखावा.

माझ्या उत्तर हिंदुस्तानचा प्रकार.

३
२४८

कविकुलगुरु कालिदास यानें आपल्या कुमारसंभव व मेघदूत या काव्यांत हिमालय पर्वत आणि त्याच्या आसपासचा व अलीकडलापलीकडला प्रदेश यांच्या वर्णनाचे प्रसंग आणिले आहेत, व त्यांचीं हीं वर्णनें मोठीं मनोहर व बहारदारीचीं आहेत हें त्या

काव्यांचा परिचय असलेल्यांना नव्यानें सांगण्याची जरूरी नाही. शिवाय तीं वर्णनें बरीच हुबेहूबहि आहेत. यावरून कालिदासानें हिमालय पर्वत प्रत्यक्ष पाहिला होता किंवा नाही हें जरी खात्रीनें सांगतां येणार नाही तरी इतकें खास, कीं, कालिदासानें हीं वर्णनें रचण्यापूर्वीं हिमालयाबद्दल उपलब्ध माहिती मिळविली असली पाहिजे. हिमालय पर्वताच्या प्रचंड-तेची, त्याच्या भव्यतेची व तेथल्या एकंदर सृष्टिसौंदर्याची कालिदासास

प्रवास-वर्णन.

बरोबर कल्पना झालेली होती हें त्यानें कुमारसंभवाच्या प्रारंभीच केलेल्या हिमाचलाबद्दलच्या एका विधानावरून स्पष्ट होतें. “पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः” हिमालयाचें हें वर्णन खरोखरीच यथार्थ आहे. हिमालय हा हिंदुस्थानचाच नव्हे तर सर्व पृथ्वीचाच मानदण्ड होय. हा पर्वत ही एक अद्वितीय चीज आहे यांत शंका नाही. आर्यलोक उत्तरध्रुवाकडून ह्रणा, किंवा कास्पीयन समुद्राच्या किनाऱ्यावरून ह्रणा, खाली दक्षिणेकडे आले. त्यांना या पर्वताची सर्व शोभा व तेथील सृष्टिसौंदर्य हें प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पहावयास सांपडलें. हा पर्वत ओलांडूनच ते प्रथमतः उत्तर हिंदुस्थानांत आले व तेथच्या सपाट प्रदेशावर त्यांनीं कायमच्या वसाहती केल्या. तरी पण उत्तरप्रदेशाबद्दल व हिमालयाबद्दल त्यांचें प्रेम व आदर कायमच राहिला. म्हणूनच त्यांनीं हिमालयाला सृष्टिसौंदर्यप्रिय शिवाचें वसतिस्थान बनविलें. हिमालयाच्या पलीकडे देवगंधर्वयक्षादिक मनुष्यापेक्षां श्रेष्ठ जीवकोटीचें वसतिस्थान आहे अशी त्यांनीं कल्पना केली; हिमालयाच्या पलीकडे असलेलें मानस सरोवर, हें सर्व सौंदर्याचें, सर्व सुखविलासाचें, सर्व प्रेक्षणीय वस्तूचें आगर आहे असें त्यांनीं वर्णन केलें; व हिमालयावर जाऊन तेथें तपश्चर्या करून ब्रह्मानंदी विलीन होणें हेंच सर्व आयुष्याचें इतिकर्तव्य आहे असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें.

अशा या अद्वितीय व अपूर्व पर्वताचें व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशाचें प्रत्यक्ष दर्शन घडणें हें पूर्व काळीं फारच दुर्घट काम होतें व म्हणूनच त्या दर्शनाला इतकें धार्मिक पावित्र्य आलें होतें. परंतु अर्वाचीन काळीं आगगाड्यांच्या प्रसारानें सर्व हिंदुस्थानवासीयांना हा दर्शनलाभ सुलभ झालेला आहे. हिमालयाच्या दक्षिणेकडील पायथ्याच्या बाजूच्या पर्वतराजीवर इंग्रज सरकारनें या गेल्या शंभर वर्षांत निरनिराळीं थंड हवेचीं ठिकाणें शोधून काढून तेथें वस्ति वसविली आहे. अशीं ठिकाणें म्हणजे सिमला, मसूरी, नैनिताल व दार्जिलिंग हीं होत हें सर्वश्रुतच आहे. जरी हीं सर्व ठिकाणें हिमालयाच्या मानानें त्याच्या पायथ्याशींच आहेत तरी तीं समुद्रसपाटीपासून फारच उंच आहेत. सिमला समुद्र-

सपाटीपासून सात हजार फूट उंच आहे. मसूरी व नैनिताल सहा हजार फूट उंच आहेत. यावरून ही हवेची ठिकाणे महाराष्ट्रांतील हवेच्या ठिकाणांपेक्षा अधिक उंच आहेत, असे दिसून येईल. कारण मुंबई प्रांतांतील सर्वांत उंच ठिकाण म्हणजे महाबळेश्वर हे होय; परंतु त्याची उंची फार तर पांच हजार फूट असेल. या उत्तर हिंदुस्थानांतील चार प्रसिद्ध ठिकाणांपैकी नैनिताल हे ठिकाण या मे महिन्यांत पाहण्याचा आह्मांस सुदैवाने योग आला. तेव्हां या सुंदर ठिकाणाची माहिती वाचकांना या माझ्या उत्तर हिंदुस्थानच्या प्रवासवर्णनांत प्रथमतः देण्याचे योजिले आहे.

मुंबई इलाख्यांतील लोकांना हिमालयांतील हवाशीर ठिकाणांपैकी नैनिताल हेच सर्वांत जवळचे ठिकाण आहे. हल्लीं मुंबईहून नैनितालला दोन मार्गांनी जातां येते. सर्वांत जवळचा मार्ग म्हणजे बांबे-बडोदा लाईनने आहे. ह्या लाईनने कुलाब्याहून निघाले म्हणजे पंजाबएक्सप्रेस गाडीने मुंबई, बडोदा, गोध्रा, रतलाम, नागडा या ठिकाणांवरून थेट मथुरेस गाडी येते. मुंबईहून मथुरा या लाईनने सातशें सत्याहत्तर मैल आहे. येथून पुढे नॅरोगेज लाईन आहे. ती हथरस कासगंज बरेलीवरून कथगोडमपर्यंत जाते. मथुरेपासून कथगोडम १९३ मैल आहे. नैनितालचे रेलवेस्टेशन हेच होय. येथून नैनिताल २२ मैल आहे. म्हणजे या मार्गाने मुंबईहून नैनिताल ९९२ मैल होतें. दुसरा मार्ग जी. आय्. पी. रेलवेकडून आहे. या मार्गाने आग्र्यास पंजाबमेलने जावयाचे. मुंबईहून आग्रा ८३५ मैल आहे. व येथून आग्रा कथगोडम पॅसेंजर निघते. आग्र्यापासून कथगोडम सुमारे अडीचशें मैल आहे. अर्थात् या मार्गाने नैनिताल हे सुमारे शंभर मैल जास्त लांब आहे. मेलने सर्व प्रवास केल्यास जी. आय्. पी. मार्गाने सुमारे वीस रुपये पडतात. तिसऱ्या वर्गाने बारा रुपये पडतात. बांबे-बडोदा मार्गाने आल्यास मेलनेच जी. आय्. पी. च्या तिसऱ्या वर्गाइतक्या खर्चाने कथगोडमला पोचतां येतें.

आह्मी मुंबई-बडोद्याकडून नागडा-मथुरा-मार्गाने मुरादाबादेस आलों. मुरादाबादेहून नैनितालला दोन मार्गांनी जातां येतें. मुरादाबादेहून

प्रवास-वर्णन.

बरेलीला जावयाचें व बरेलीहून कथगोडमला यावयाचें. या प्रवासाला तिसऱ्या क्लासानें २। रुपये पडतात. दुसरा मार्ग यापेक्षां जवळ आहे. परंतु गाडी दोन ठिकाणी बदलावी लागते. मुरादाबादेहून रामपूरपर्यंत एक फांटा आहे. रामपूरचे आधीं काशीपूर हणून एक गांव लागतें. मुरादाबादेहून काशीपूर हें थेट उत्तरेला आहे. काशीपुराहून थेट पूर्वेकडे एक फांटा जातो. त्यानें लालकुवा जंक्शनला जावयाचें व लालकुव्यापासून कथगोडमला पोहोंचावयाचें. या मार्गानें तिसऱ्या क्लासचें भाडें सुमारें एक रुपया चार आणे पडतें. आम्ही जातांना काशीपुराकडून गेलों व परत येतांना बरेलीच्या मार्गानें आलों.

ज्यांनीं उत्तरहिंदुस्थानचा कांहीं भाग तरी पाहिला असेल त्यांना त्या प्रदेशाची सामान्य कल्पना असेलच. हा प्रदेश फारच सपाट आहे. चारी बाजूंच्या क्षितिजांवर कोठेंहि उंचवटा किंवा टेंकाड दृष्टीस पडावयाचें नाही. अशा तऱ्हेचा देखावा महाराष्ट्रांतहि देशावर दिसतो. परंतु खानदेश, वऱ्हाड किंवा दक्षिण महाराष्ट्र इकडील सपाट प्रदेश काळ्या मातीचा आहे, तर गंगा व यमुना या नद्यांच्या कांठचा हा प्रदेश पांढुरक्या मातीचा आहे. इकडील दगडहि पांढऱ्या मातीचेच आहेत. मधूनमधून कालवे दृष्टीस पडतात व त्या ठिकाणचीं शेते भर उन्हाळ्याच्या दिवसांतहि हिरवीं गार दिसतात. काशीपुरापर्यंत अशा तऱ्हेचा देखावा दिसतो. परंतु काशीपूर सोडून पूर्वेकडे लालकुव्याच्या मार्गाला वळलें म्हणजे तेव्हांपासून सर्व देखावा बदललेला दिसतो. आधीं झाडी फारच गर्द होते. आगगाडी अत्यंत गर्द अशा रानांतून जाते व या झाडांचा विशेष म्हणजे त्यांच्या पानांची टवटवी व सतेजपणा हा होय. लालकुव्यापासून डोंगरांची रांग दूर दिसूं लागते. लालकुव्यापासून निघालें म्हणजे हल्डवानी म्हणून एक स्टेशन लागतें. या ठिकाणचा व्यापार बराच मोठा आहे. हल्डवानीहून कथगोडमपर्यंतचा देखावा फारच मनोहर आहे. आधीं जंगल खूब दाट व उंच असलेलें दिसतें व जमिनीचा रंग व विशेषतः दगडाचा रंग तर फारच बहारदारीचा दिसतो; येथें काळा दगड औषधालासुद्धां दिसावयाचा नाही. येथले बहुतेक दगड

पांढरे, कांहीं निळसर पांढरे, व कांहीं तर तांबडे असतात. अशा तीन मिश्र रंगाच्या दगडांचे ढीगचे ढीग व ब्रासचे ब्रास आगगाडीच्या बाजूने घातलेले दृष्टीस पडतात व ते दुरून फारच चांगले दिसतात. इकडील इमारतीहि याच त्रिरंगी दगडाच्या केलेल्या असतात व यामुळे त्यांना कोणताहि कृत्रिम रंग दिलेला नसतांना या छोट्या इमारती शहरांतील मोठमोठ्या सुंदर इमारतीपेक्षांहि मनोहर दिसतात.

हें आपण पहाण्यांत गर्क झालेले असतांनाच आपल्याला आश्चर्याने चकित करून सोडण्यासारखा देखावा दिसूं लागतो. हिमालयाच्या पायथ्याच्या षहिल्या हिरव्यागार टेंकड्या आपल्या अगदीं समोर दिसूं लागतात व त्या टेंकड्यांना लागून एक स्फटिकाप्रमाणें शुभ्र अशा नदीचें रुंद पात्र दिसूं लागतें. वरच्या बाजूस हिरवेंगार रान, त्याच्या पायथ्याशीं पांढऱ्या शुभ्र दगडांनीं भरलेली नदी, हा देखावा फारच आश्चर्यकारक भासतो. दुरून पाहणाराला तर प्रथमतः हा एक मोठा समुद्रच आहे कीं काय, असा भास होतो. ही नदी फार उथळ परंतु अत्यंत रुंद आहे. हिचें नांव गोला नदी. कथगोडम याच नदीच्या किनाऱ्याला आहे. ही नदी म्हणजे या पांढऱ्या, निळ्या व तांबूस रंगाच्या दगडांची मोठी खाणच आहे. उन्हाळ्याचे दिवसांत नदीमध्ये पाणी मुळींच नसतें, परंतु सर्व नदी अशा चित्रविचित्र रंगाच्या गोऱ्यांनीं भरलेली असते. हा देखावा म्हणजे नैनिताल व हिमालय या सृष्टिसौंदर्याच्या आगरांचें प्रसादचिन्हच वाटतें व कथगोडमचा हा देखावा पाहून मनुष्याचें मन फार प्रसन्न होतें व लवकरच आपल्याला सृष्टिसौंदर्याचें मूलस्थानच पहावयास सांपडणार आहे हें पाहून मन जास्त उल्लासित होतें.

आह्मी कथगोडम येथें सायंकाळीं ७ वाजतां पोचलों. इकडल्या भागाला आल्यावर आपल्याला दिवस किती तरी मोठा झाला आहे असें दिसून येतें. येथें हल्लींच्या दिवसांत पहाटेस ४॥ वाजल्यापासून संधिप्रकाश पडतो व पांच साडेपांच वाजतां तर अगदीं फटफटीत उजाडतें. तसेंच सायंकाळीं सुमारे ८ वाजेपर्यंत संधिप्रकाश रहातो. कथगोडमहून नैनिताल २२ मैल आहे हें मार्गें सांगितलेंच आहे. टांगे, व एक्के हे रात्रीचे प्रवास

प्रवास-वर्णन.

करीत नाहीत. हणून आह्मांला रात्रभर कथगोडमच्या धर्मशाळेंत राहावें लागलें. परंतु या प्रांताला धर्मशाळेची सोय फार चांगली असते. आर्धी प्रत्येकाला स्वतंत्र खोली मिळूं शकते. यामुळें सामान ठेवून खोलीला कुलूप लावून बाहेर जातां येतें. तसेंच प्रत्येक धर्मशाळेला एक रखवालदार असतो. हणून धर्मशाळाहि स्वच्छ राहतात. तसेंच या प्रांतांत पुरी व भाजी हीं सर्व ठिकाणीं व बहुतेक सर्व स्टेशनवर मिळतात व हे पदार्थ एकंदरीत चांगलेहि असतात. अतएव इकडे प्रवास करणें सोईचें होतें. मात्र पुरी व भाजी या पदार्थांवर राहण्याची संवय पाहिजे.

कथगोडमहून आह्मीं घोड्याचा एका केला. टांग्याला इकडे फार पैसे पडतात. सबंध तीन माणसांच्या टांग्याला १२ रुपये पडतात, तर दोन माणसांच्या एकाक्याला फक्त ३॥ रुपये पडतात. एक्याचें वाहन इकडे फार स्वस्त दिसतें. हा एका फारच हलका असतो व त्याला पूर्वीच्या रथासारखे चार बारीक खांब व त्यावर एक घुमट असतो व पाहिजे तर बाजूने पडदे टाकतां येतात. हे एके एका तासांत पांच सहा मैल जाऊं शकतात. कथगोडमापासून बीरभट्टी (ब्रुअरीपर्यंत) टांगे व एके जातात. ही बीरभट्टी कथगोडमापासून तेरा मैल आहे. पुढें सामानाच्या गाड्या जाण्यासारखा ९ मैलांचा रस्ता आहे. परंतु त्यानें माणसें जात नाहीत. माणसें जवळच्या रस्त्यानें पार्यीं, घोड्यावर किंवा दांडीनें जातात. बीरभट्टीपासून नैनिताल या पायवाटेनें सुमारे तीन मैल आहे. दांडी हें एक इकडील विशेष प्रकारचें माणसांनीं नेण्याचें वाहन आहे. मुंबईच्या बाजूला ज्याप्रमाणें सिंहगडास किंवा माथेरानला जावयाला खुर्च्या असतात त्याप्रमाणें या दांड्या असतात. परंतु त्यापेक्षां या बसावयास सोईच्या असतात, व त्यायोगें माणसांनां हि उचलून नेण्यास फार सुलभ जातें. या दांडीचें भाडें, दांडी उचलणारांची मजुरी व म्युनिसिपल टॅक्स मिळून दर माणशीं २॥ रुपये पडतात. आह्मी कथगोडमहून साडेपांच वाजतां निघालों ते बीरभट्टीला ८॥ वाजतां आलों. तेथून पार्यींच वर गेलों. वर जाण्यास सुमारे १॥ तास लागतो. नैनितालास नैनिहाटेल आणि रेसहाटेल या नांवाचीं हिंदूकरितां दोन हाटेलें आहेत. येथें फक्त उतरण्यास जागा

मिळते. जेवण्याखाण्याची व्यवस्था स्वतः स्वयंपाक करून किंवा बाजारांतील पुऱ्या व भाजी आणून करावी लागते. येथे दूधहि चांगले मिळते. प्रत्येक खोलीस आठ आण्यांपासून दीड दोन रुपयेपर्यंत रोजचे भाडे पडते.

नैनिताल व इतर थंड हवेची ठिकाणे यांमध्ये पुष्कळ बाबतीत फरक आहे. आपल्या इकडील महाबळेश्वर घ्या, माथेरान घ्या, किंवा इकडील मसुरी घ्या किंवा सिमला घ्या, हीं ठिकाणे फक्त उन्हाळ्याच्या दिवसांतच गजबजलेलीं असावयाचीं. पावसाळ्यांत किंवा हिवाळ्यांत तीं बहुतेक शुक्कच असतात. कारण, तीं वास्तविक खेडींच असतात. नेहेमींच्या राज्य-व्यवस्थेचा महत्त्वाचा कार्यभाग तेथे घडत नसतो. परंतु नैनितालची गोष्ट तशी नाही. नैनिताल हे नैनिताल जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे व शिवाय उन्हाळ्यांतील संयुक्त प्रांताच्या सरकारचे थंड वसतिस्थानहि आहे. यामुळे येथे बाराहि महिने वस्ती असते. जिल्ह्याच्या पोलीसचे हे मुख्य ठाणे आहे. तसेच येथे गुरख्या शिपायांची एक, इतर हिंदी शिपायांची एक, व युरोपियन शिपायांची एक अशा तीन पलटणी कायमच्या रहातात. आणखी येथे फॉरेस्टच्या डिव्हिजनचे कायमचेच ऑफीस असते. यामुळे नैनिताल हे एका लहानशा जिल्ह्याच्या शहराप्रमाणे दिसते व वस्तिहि शहराप्रमाणे वसलेली आहे.

इतर थंड हवेची ठिकाणे व नैनिताल यांमधील दुसरा फरक म्हणजे त्याची रचना. मुंबईकडील दोन्ही थंड हवेची ठिकाणे हीं पर्वताच्या पठारावर वसलेली आहेत. आपण वाईहून महाबळेश्वरावर चढू लागलों म्हणजे पर्वताच्या राजीच्या राजी चढून आपण अगदीं वरवर जातो व महाबळेश्वर अगदीं वर चढून जाईपर्यंत मुळींच दिसत नाही. माथेरानची हि तीच स्थिति आहे. एखाद्या माणसाला डोळे बांधून किंवा पूर्वीच्या कादंबऱ्यांत वर्णन केल्याप्रमाणे नकळत एकदम महाबळेश्वरीं मालकम पेठेंत नेऊन उभे केले तर आपण एखाद्या सपाट प्रदेशावर आहों, असे त्याला वाटेल. त्याच्या सभोंवार त्याला तांबड्या मातीची सपाट जमीनच जमीन दृष्टीस पडेल, व आपण सह्याद्रीपर्वताच्या एका प्रचंड टेंकाडाच्या माथ्यावर आहों अशी शंकासुद्धां त्याला येणार नाही. परंतु त्या मनुष्याला

प्रवास-वर्णन.

मालकम पेठ सोडून एखाद्या पॉइंटच्या टोंकार्शी आणिलें म्हणजे त्याला सह्यांद्री पर्वताची शोभा व आपण उभे असलेल्या पर्वतराजीची उंची व भव्यता दृग्गोचर होईल. परंतु नैनितालची तशी गोष्ट नाही. नैनिताल हें शहर दोन टेंकड्यांच्या उतारावर वसलेलें शहर आहे. यामुळें नैनितालच्या कोणत्याहि ठिकाणीं उभें राहिलें तरी तेथून सर्व पर्वताची व शहराची शोभा दिसल्यावांचून रहात नाही. या वसतिस्थानाला म्हणण्यासारखी सपाट जागा मुळींच नाही. येथें घरे व बंगले हे एकाच्या डोकीवर दुसरा अशा तऱ्हेचे आहेत. यामुळें शहरांत या बंगल्यावरून त्या बंगल्यावर जाण्याचें वाहान म्हणजे दांडी हेंच होय. येथें एकहि गाडी किंवा वायसि-कल दृष्टीस पडावयाची नाही व येथें सपाट रस्तेहि नाहीत.

नैनितालच्या रचनेचा तिसरा विशेष म्हणजे येथला तलाव किंवा सरोवर हें होय. या तलावावरूनच या ठिकाणाला हें नांव मिळालेलें आहे. नैनादेवीचा तलाव हा नैनिताल या शब्दाचा अर्थ आहे. हा तलाव पूर्वपश्चिम जाणा-ऱ्या दोन समांतर टेंकड्यांच्या मिलाफानें झालेला आहे. या दोन टेंकड्या पश्चिमेस अगदीं एकमेकांनां भिडलेल्या आहेत व पूर्व बाजूला त्या दोन रांगा सारख्या कथगोडमपर्यंत गेल्या आहेत असें दृष्टीस तरी चालेल व या दोन दरीमधूनच तलावांतिल फाजील पाणी वाहत जाऊन त्याची बलिया नदी बनून ती कथगोडमच्या किंचित् वर गोला नदीला मिळालेली आहे. याच नदीच्या कांठावर कथगोडम आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. नैनितालची सर्व वस्ति या तलावासभोंवार टेंकड्यांच्या उतारावर दक्षिणोत्तर आहे व पश्चिमेकडच्या टोंकाला बडा बजार, युरोपियन लोकांची वस्ति, त्यांचीं दुकानें व त्यांच्या खेळण्याच्या जागा आहेत. खेळण्याची जागा तर तलावाचा थोडासा, भाग बुजवून कृत्रिम तऱ्हेनें वनाविलेली आहे. नैना-देवीचें लहानसें देऊळ तलावाच्या याच कांठावर आहे. पूर्वेच्या बाजूला हिंदूलोकांची वस्ति व बाजार आहे. याच टोंकाला गंधकाच्या पाचक पाण्याचा एक चांगला स्वच्छ झरा आहे. या झऱ्याचें पाणी फार गार आहे. बहुधा गंधकाच्या पाण्याचे झरे हे उष्ण पाण्याचे झरे असून त्यांना उन्हाळी म्हणतात. परंतु हा झरा अत्यंत गार पाण्याचा असून हें पाणी

पिण्यास फार चांगलें लागतें. पहिल्यांदाच पिणाराला थोडा गंधकाचा वास येतो; परंतु एकदोन दिवसांच्या सवईनेंसुद्धां तो वास भासत न्हाहीसा होतो.

नैनितालच्या तलावाचा पृष्ठभाग समुद्रसपाटीपासून ६३५० फूट आहे व सभोंवारच्या टेंकड्यांची, सरासरी उंची १००० फूट आहे. दावरून येथले बंगले ६५०० पासून ७००० फूट उंचीवर आहेत असें दिसून येईल. तलाव लंबवर्तुळाकार आहे. परंतु तलावाच्या मधोमध एका टेकडीचा भाग जरा पुढें आला आहे व या ठिकाणीं तलावाची रुंदी बरीच कमी आहे. यामुळें या तलावाला कांहींसा दोन डोळ्यांचा किंवा त्यावर घालण्याच्या आरशीचा आकार आला आहे असें ह्मणणें शोभेल. या तलावाची सर्वांत जास्त लांबी १५६७ यार्ड आहे व सर्वांत जास्त रुंदी ५०६ यार्ड आहे. या तलावाचा परिघ दोन मैल आहे व यानें व्यापिलेली जागा १२० एकर आहे. सर्व तलावासभोंवतीं एक सुंदर रस्ता आहे. दक्षिणेच्या बाजूला टेंकडी अगदीं तलावाला लागलेली आहे व रस्ता टेंकडीचीं टोंकें फोडून करावा लागलेला आहे. उत्तरेच्या बाजूला टेंकडी किंचित् कमी भिडलेली आहे व यामुळें या बाजूनें एकाखालीं एक असे दोन समांतर रस्ते नेलेले आहेत. या तलावाची सर्वांत जास्त खोली ९३ फुटांची आहे तर सर्वांत उथळ भागीं २० फूट पाणी आहे. तलावामध्येंसुद्धां एक गंधकाच्या पाण्याचा झरा आहे. या तलावाला पाण्याचा पुरवठा होण्याची मुख्य मोरी पश्चिमेला आहे. परंतु दोन्ही समांतर टेंकड्यांचें सर्व पाणी लहान लहान मोऱ्यांनीं याच तलावांत येऊन पडण्याची व्यवस्था केली आहे.

खरोखरीं हा तलाव म्हणजे या ठिकाणचें एक अद्वितीय भूषण होय यांत शंका नाहीं. या तलावाच्या सभोंवतीं हिंडलें म्हणजे सर्व शहराची निरनिराळ्या ठिकाणांहून निरनिराळी शोभा दिसते. लोकांचा सहल करण्याचा हाच एक रस्ता होय. यामुळें संध्याकाळीं या रस्त्यानें बरीच गर्दी दिसते व त्या वेळचा देखावा फारच प्रेक्षणीय असतो. बाकी शहरांत कोठेंहि चारपावलेंसुद्धां सपाट रस्ता नाहीं. सारखी चढउतर आहे.

प्रवास-वर्णन.

या सुंदर तलावाचा व्यायामप्रिय युरोपियन लोकांनी व्यायामाकडेहि उपयोग करून घ्यावा हें उचितच आहे. येथें पुष्कळ बोट क्लबस् आहेत. एक खुद्द लेफ्टेनेंट गव्हर्नरचें बोट हौस आहे. दोन युरोपियन लोकांचे बोट क्लबस् आहेत. शिवाय यंग मेन्स क्रिश्चन असोशिएशनचाहि एक बोटक्लब आहे. युरोपीयन ऑफिसरांच्याहि सहल करावयाच्या व व्यायामाच्या होड्या आहेत. रामपुरच्या नवाबाचें एक बोट-हौस आहे. सकाळीं व सायंकाळीं बोटी वलवीत जातांना पुष्कळ लोक दृष्टीस पडतात. या तलावांत संध्याकाळीं मासेमारी करण्यामध्येहि पुष्कळ लोक गुंतलेले दिसतात. शिडें लावून वाऱ्याच्या जोरानें चालणाऱ्या बोटीहि पुष्कळ असतात. अशी व्यायामाची व सहल करावयाची सोय थोड्याच ठिकाणीं असते व त्यांतल्या त्यांत उंच थंड ठिकाणीं तर बहुतेक अशक्यच आहे. आपल्या इकडे मुंबईस व डेक्कन कॉलेजांतच फक्त बोटींच्या व्यायामाची सोय आहे. ज्यांना त्या व्यायामाची मौज व आनंद ठाऊक असेल त्यांना नैनितालच्या या विशेषाचें महत्त्व कळून येईल. माझें शिक्षण चार वर्षे डेक्कन कॉलेजांत झाल्यामुळें व त्या चार वर्षीं दररोज बोटीचा व्यायाम घेण्याचा सराव असल्यामुळें या ठिकाणची ही व्यवस्था पाहून मनाला फारच आनंद झाला व या सरोवरांत बोटींत वसून सहल करण्यास सांपडेल तर काय बहार होईल असें वाटलें. परंतु येथले सर्व क्लब सभासदांकरितां असून बोटी भाड्याने मिळण्याची येथे मुळींच सोय नाही, असें समजलें. यामुळें बोटींत वसून वल्हविण्याची प्रबल इच्छा मनांतल्यामनांत दावावी लागली.

वरील वर्णनावरून नैनितालच्या रचनेची साधारण कल्पना वाचकांस येईल. हें ठिकाण वस्तीनें वाढणें शक्य नाही. कारण, आणखी घरे किंवा बंगले बांधावयास येथे सोय नाही. एकंदर ठिकाण स्वाभाविक चतुःसीमांनीं मर्यादित झालेलें आहे. तसेंच येथे दूर दूर जाऊन सृष्टिसौंदर्य पहाण्यासारखे पाइंट्सहि ह्मणण्यासारखे नाहीत. कारण, वर लिहिल्याप्रमाणें शहराची रचना या ठिकाणचें सर्व सौंदर्य एकदम दृग्गोचर करणारी

अशीच आहे. तरीपण येथल्या कांहीं थोड्या प्रेक्षणीय स्थळांची माहिती देणे आवश्यक आहे.

हें ठिकाण पूर्वपश्चिम जाणाऱ्या समांतर अशा दोन टेंकड्यांच्या रांगांनी झालेलें आहे. टेंकड्यांपैकी दक्षिणेकडील टेंकडीवरून हल्लीं कथगोडमपासूनचा रस्ता आहे. हा रस्ता पूर्वी उत्तरेकडील टेंकडीवरून होता. उत्तरेकडील टेंकडीकडून हल्लीं आलमोन्याला जाण्याचा रस्ता आहे व या रस्त्यानें जरा पुढें गेलें म्हणजे कथगोडमपर्यंतची अवर्णनीय शोभा दिसते. डोंगरांच्या सारख्या रांगांच्या रांगा अगदीं सपाटीपर्यंत गेलेल्या दिसतात व त्यांवरून आपण किती उंच ठिकाणावर उभे आहों याची चांगली कल्पना येते. नागमोडीसारखा वांकणें वांकणें घेऊन गेलेला शुभ्र रस्ताहि फार रमणीय दिसतो.

येथली दुसरी प्रेक्षणीय गोष्ट म्हणजे शिपाईधारा ही होय. हा एक उत्तम पाण्याचा झरा आहे. तो दक्षिणेकडील टेंकडीच्या टोंकाला बैलगाडीच्या रस्त्यावर शहरापासून थोड्याच अंतरावर आहे. या ठिकाणीं मनुष्य गेला म्हणजे त्याला कल्पनातीत आनंद होतो. या झऱ्याच्या पाण्याच्या मुसळधारा सारख्या वाहतांना दृष्टीस पडतात. पाणी स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ व निर्मल आहे व तें इतकें थंड आहे, कीं, आपण बर्फाचेंच पाणी पितों आहों कीं काय, असा भास होतो. पाणी मधुरहि फार आहे. हें पाणी बारा महिने तेरा काळ सारखें वहात असतें. हें पाणीच या ठिकाणच्या सर्व पाण्यांत उत्तम होय. पुष्कळ लोक प्यावयास हेंच पाणी वापरतात. या झऱ्याचें पाणी खालीं सर्व रस्त्यांच्या बाजूनें खेळविलेलें आहे व यामुळें घाटाच्या सर्व रस्त्यावर फारच कमी खर्चानें पाणी शिंपडतां येतें. बीरभट्टीपासून दीड मैल चढत आल्यावर या मोठ्या वाहत्या झऱ्याचें प्रथम दर्शन होतें. येथें झाडी फार आहे व येथें एक संगमरवरी गायमुख बांधलें आहे. बीरभट्टीहून चढून दमून मनुष्य वर येत असतांनाच या झऱ्याचें एकदम त्याला दर्शन घडतें व गायमुखांतलें तें अमृततुल्य पाणी पिऊन मनुष्याचा सर्व थकवा नाहीसा होऊन त्याला वर चढण्यास जास्त

प्रवास-वर्णन.

उमेद व हुशारी वाटते व नैनितालच्या सौंदर्याची व सुखदायकत्वाची चांगली कल्पना येते.

परंतु नैनितालमधील सर्वांत अत्यंत प्रेक्षणीय स्थळ म्हटलें म्हणजे चायनापीक हें होय. हें नैनितालच्या उत्तरेस आहे व त्याची उंची समुद्र-सपाटीपासून ८५६८ फूट आहे. म्हणजे नुसत्या तलावाच्या सपाटी-पासूनच तें २२ शें फुटांच्या वर आहे. आजुबाजूच्या सर्व डोंगरांत हेंच सर्वांत उंच ठिकाण होय. येथें जाऊन परत येण्यास सुमारे पांच तास लागतात. दांडीवाले जाण्यायेण्याचे अडीच रूपये घेतात. या टोंकावर सकाळचें जाणें सोईचें असें आम्हाला कळलें होतें. म्हणून आम्हीं एका सकाळीं जाण्याचा विचार केला होता. परंतु आदल्या दिवशीं सायंकाळीं फार मोठें वादळ झालें. मृच्छकटिक नाटकांत वर्णन केल्याप्रमाणें 'जल-धरसंघें नभ भरलें तें !' अशी आकाशाची स्थिति झाली. विजाहिं लवूं लागल्या. यामुळें आमचा चायनापीकवर जाण्याचा वेत रहित करावा लागतो कीं काय अशी भीति पडली. परंतु सुदैवानें कांहीं तासांनीं आकाश निरभ्र झालें व ठरल्या वेताप्रमाणें आम्हांला पहाटेस चायनापीकला जाण्यास सांपडलें.

चायनापीकला जाण्याचा रस्ता तलावाच्या पूर्वेकडील टोंकापासूनच निघतो व तो सारखा चढत चढत जातो व जसजसें आपण वरवर जावें तसतसा त्याच तलावाचा व शहराचा देखावा 'नवोनवोऽयमक्ष्णोः' याप्रमाणें प्रत्येक उंचीच्या रस्त्यावरून निरनिराळा दिसतो. चायनापीकचा रस्ता जुन्या गव्हमॅट हौसच्या बाजूनें जातो व पुढें अलाहाबादचे ऑनरे-बल मुनशी माधवलाल यांचा बंगला लागतो. हा बंगला बहुतेक नैनि-तालमध्ये सर्वांत उंच जागीं आहे. बंगला छोटासा असून दुमदार आहे. चायनापीकचा रस्ता थेट या बंगल्यावरून जातो व येथें तो टेंकडीच्या मार्गे वळल्यामुळें नैनिताल दिसेनासें होतें. येथपासून चढ बराच कठीण व विकट आहे. कांहीं ठिकाणीं रस्ता सरासरी दोन मनुष्ये जाण्याइतकाच आहे. एका बाजूला उंच व सुळक्यासारखें टेंकाड, तर दुसऱ्या बाजूला भयंकर खोल दरी, असाच बहुतेक हा मार्ग आहे. यामुळें चालतांनासुद्धां मनुष्याला पडण्याची भीति वाटते. इकडे रानहि फार दाट आहे व वृक्ष

खरोखरीच गगनचुंबी आहेत की काय असं वाटतं. या ठिकाणी इंग्लंडांतील थंड प्रदेशांत होणारे सायप्रस वृक्ष पुष्कळ आहेत. आम्ही नैनितालहून निघाल्यापासून बरोबर १॥ तासाने चायनापीकवर आलों. वर जाऊन पोहोचतो तों विलक्षण थंडी वाजू लागली. वाराहि फार सुटला होता. तासदीडतासाच्या पूर्वीच्या हवेतील व येथे येतांच लागणाऱ्या हवेतील फरक आश्चर्यजनक होता. पुण्यांत गुदस्त साली ज्या दिवशी बर्फ पडले होते त्या दिवशी जितकी थंडी वाजली तितकी थंडी वर वाजू लागली. अगदी हुडहुडी भरल्यासारखी झाली. आवाज कांपरा कांपरा येऊं लागला. म्हणून तेथे वाळलेल्या पानांची शेकोटी करण्याचा प्रयत्न केला परंतु पानावर दंव पडलेले असल्यामुळे पाने लवकर पेट घेईनात व शिवाय येथे विस्तव पेटविण्याची मनाई आहे असं दांडीवाल्यांकडून कळल्यामुळे शेकोटी करण्याचा प्रयत्न आम्ही सोडून दिला. इतक्यांत सूर्यनारायणहि क्षितिजाच्या बराच वर आला व वाराहि कमी झाला. यामुळे थंडी कमी झाली व आमचें लक्ष्य येथल्या सृष्टिसौंदर्याकडे वेधू लागले. आम्ही गेलेल्या दिवशी धुकें फार पसरलेलें होतें, व म्हणून आमच्या सभोवती सर्व समुद्र असून आम्ही एखाद्या लहानशा बेटावर उभे आहो की काय असा भास होत होता. परंतु सूर्यकिरणांनी धुकें वितळू लागले. आम्ही फारच उंचावर उभे असल्यामुळे धुकें व ढग आमच्या खाली आहेत असे दिसत व धुक्याचे लोटच्या लोट दरींतून बाहेर पडतांना अवर्णनीय शोभा दिसे. चायनापीक हें एक अगदी अरुंद पण थोडें लांबट असं पर्वताचें टोंक आहे व तें दक्षिणोत्तर आहे. आम्ही प्रथमतः दक्षिणेच्या टोंकाला आलों व तेथूनच नैनितालची सर्व शोभा दिसते. परंतु वर लिहिल्याप्रमाणें धुक्याचे सारखे लोटच्या लोट वर येत असल्यामुळे क्षणार्धांत सर्व नैनिताल स्पष्ट दिसत असे तर पुन्हां क्षणार्धांत तें अदृश्य होऊन जाई. जणूं कांहीं एखादा जादुगार आपल्या भारलेल्या कांडीनें तें शहर गुप्त करीत आहे व पुन्हां ते प्रगट करीत आहे ! आम्ही या चायनापीकवर पुरे दोन तास घालविले. त्या दिवशी सर्वत्र धुकें फार पसरलेलें असल्यामुळे सभोवाराचा प्रदेश जितका स्पष्टपणें दिसावयास पाहिजे तितका

प्रवास-वर्णन.

दिसला नाही. तरी पण येथून आलमोरा, राणीखेट, भीमतलाव वगैरे उत्तरे-कडील ठिकाणे किंचित् दृग्गोचर झाली व प्रत्यक्ष हिमालयाचा बर्फाच्छादित भागहि एक दोनदां स्पष्टपणे दिसला. या टेंकाडावर उभें राहिलें म्हणजे चारी बाजूला पहाडचे पहाड व पर्वतांच्या राजांच्या राजी यांखेरीज कांहींहि दृष्टीस पडत नाही. येथून प्रत्यक्ष हिमालयाच्या प्रचंडतेची त्याच्या भव्यतेची व त्यावरील सृष्टिसौंदर्याची बरीच चांगली कल्पना मनांत येते व विश्वकर्त्या परमेश्वराच्या अगाध सामर्थ्याचें स्मरण झाल्याखेरीज रहात नाही. एकीकडे दृष्टि फेंकावी तों स्फटिकासारख्या शुभ्र बर्फमय हिमालयाची रांगच्या रांग दृग्गोचर होते, तर दुसरीकडे हिरव्या हिरव्या गर्द झाडीनें आच्छादित पर्वत दृष्टीस पडतात. एकीकडे भयंकर खोल अशी दरी दिसते तर दुसरीकडे उघडा बोडका एकच सुळका नजरेस येतो. एकीकडे पहाडापहाडामधून नागमोडीप्रमाणें जाणारी नदी नजरेस येते, तर दुसरीकडे अगदीं दूर सपाट मैदान दृग्गोचर होतें. या ठिकाणावरून दृष्टीस पडणारा देखावा खरोखरीच अद्वितीय आहे. कारण येथून निकटच्या हिमालयाची नैसर्गिक शोभा व शेजारच्या शहराची कृत्रिम शोभा या दोन्ही एकसमयावच्छेदेंकरून दृग्गोचर होतात. “बाह्यसृष्टीतील तारकायुक्त आकाश व मनःसृष्टीतील सद्सद्विवेकबुद्धि यांनीं माझे मन सदोदित आनंदित होऊन जातें”. प्रसिद्ध जर्मन तत्ववेत्ता कॅट याच्या वरील उद्घा-रांतील भावनेसारखी भावना येथल्या देखाव्यानें मनांत उद्भवते. येथली अलौकिक सृष्टिशोभा पाहून ईश्वराचें अचाट कर्तृत्व मनांत येऊन त्याच्याबद्दल आदर व पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते तोंच मनुष्याच्या कर्तृत्वाबद्दलहि कौतुक वाटतें. कोठें पुणें अगर मुंबई, व कोठें बर्फाच्छादित हिमालय ! परंतु हा बर्फाच्छादित हिमालय मुंबईहून दोनअडीच दिवसांच्या प्रवासानें प्रत्यक्ष दृग्गोचर होतो हें पाहून मनुष्याच्या कर्तृत्वाबद्दल साभिमान आश्चर्य वाटतें. या पीकवरून नैनिताल पाहिलें म्हणजेहि असाच विचार मनांत येतो. ज्या ठिकाणीं थोड्या काळापूर्वीं किर् रान होतें, जें ठिकाण व्याघ्रादि हिंस्र पशूंचें वसातिस्थान होतें, जेथें मनुष्यें दिवसासुद्धां यायला भीत होती, जेथें एक झोंपडीहि नव्हती, अशा निर्जन ठिकाणीं एक मनुष्यांनीं गजबजलेलें

शहर दृष्टीस पडलें म्हणजे मनुष्याच्या कृतीचें कौतुक वाटल्याखेरीज रहात नाहीं. व ज्या राज्यपद्धतीमुळें, ज्या सुधारणेमुळें व ज्या शास्त्रीयज्ञानामुळें हें सर्व शक्य झालें त्या राज्यव्यवस्थेबद्दल, त्या सुधारणेबद्दल व त्या ज्ञान-सामर्थ्याबद्दल निःपक्षपाती माणसाच्या मनांत अभिमान जागृत होतो. अशा प्रकारचे विचार मनांत येत असतांना आह्मी मोठ्या कष्टानें उशीर झाला ह्मणून चायनापीक उतरूं लागलों व सुमारे एका तासानें आमच्या ठाण्याला आलों.

नैनिताल हा जिल्हा कोमान डिव्हिजनमधील आहे. पुष्कळ काळ-पर्यंत हा प्रांत हिंदुराजांकडे होता. कांहीं काळ तो रोहिले लोकांच्या ताब्यांत होता व १७९१ पासून १८१५ पर्यंत नेपाळी लोकांच्या ताब्यांत होता. १८१५ च्या नेपाळी लढाईनंतर हा प्रांत इंग्रजांच्या ताब्यांत आला. पूर्वी आलमोरा व नैनिताल मिळून एकच जिल्हा होता. परंतु १८९१ पासून हा स्वतंत्र जिल्हा केला गेला व तेव्हांपासूनच या शहराला जास्त महत्त्व आलें.

नैनिताल हा तलाव फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे असें दिसतें. स्कंदपुराणांत याला त्रिरीखि सरोवर अथवा त्रिसेश्वर असें नांव दिलेले आहे. याचा अर्थ तीन ऋषींचा तलाव असा आहे. दंतकथा अशी आहे, कीं, अत्रि, घुलस्त्य व घुलह हे तीन ऋषि यात्रेस जात असतां चायना टेंकडीवर आले व तेथें पाणी मुळींच नाहीं असें त्यांना आढळून आलें. ह्मणून त्यांनीं तेथें मोठा खाडा खणला व तो लागलाच पाण्यानें भरून गेला व तेव्हांपासून त्या तलावाला त्रिरीखि सरोवर हें नांव मिळालें. नैनि ताल हें सध्याचें नांव नैना नांवाच्या या तळ्याच्या कांठावर असलेल्या देवीच्या देवळावरून मिळालेले आहे. हें देऊळ १८८० च्या धरकोसळी-मध्ये (Land slip) नाहींसें झालें. हल्लीं तळ्याच्या कांठावरील देऊळ नवीन बांधलेलें आहे. १८३९ पर्यंत नैनिताल हें ठिकाण दाट झाडीनें आच्छादिलेले असून हिंस्र पशूंचें निवासस्थान असे. शेजारच्या खेड्यापा-ळ्यांतील धनगर व शेतकरी उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांत आपलीं गुरेढोरे चारण्याकरितां येथें येत असत. परंतु या ठिकाणाबद्दल या खेडवळांच्या

प्रवास-वर्णन.

मनांत फार भीति असे. कारण, हें ठिकाण भूतांखेतांचें ठिकाण आहे अशी समजूत होती. यामुळें शेतकरी एका ठरलेल्या दिवशीं त्या ठिकाणीं आपल्या कळपासकट जमत. कारण, एकट्याला तेथें जाण्याची छाती नसे व मध्यें आपली झोंपडी व सभोंवार गुरांचा गोठा अशा तऱ्हेनें ते रहात. तरीसुद्धां पुष्कळ गुरें व केव्हां केव्हां माणसेंहि व्याघ्रमुखीं पडत असत. तेथें आल्यावर शेतकरी पहिल्या प्रथम नैना देवीला संतुष्ट करीत असत. वर्षांतून पर्वणीच्या दिवशीं या तलावांत लोक स्नानास येत. परंतु यापलीकडे या ठिकाणची मुळींच माहिती नव्हती. १८३९ च्या मार्च महिन्यांत आपले मेहुणे बॅरन यांच्याबरोबर मिस्टर बॅटन नांवाचे साहेब हाडवानी येथें शिकार करीत होते. ते वाटाड्यांना घेऊन भीमतालला गेले व तेथून नैनितालला आले. व रामनगरच्या बाजूनें परत आले. १८४१ मध्यें नैनिताल या तलावाच्या शोधाबद्दल व त्याच्या सौंदर्याबद्दल व त्याच्या भावी वसतिस्थानक्षमतेबद्दल वर्तमानपत्रांत एक पत्र प्रसिद्ध झालें. त्या ह्मणण्याची घुष्टी मिस्टर बॅरन यांनीं केली. लगेच बारा बंगल्यांबद्दल कान्ट्रॅक्टरला कंत्राट दिलें. १८४२ मध्यें लोकांना वार्षिक कर घेऊन जमिनीवर घरें बांधण्यासंबंधाचे सरकारी नियम प्रसिद्ध झाले. कमिशनरनें एक बंगला आपल्याकरितां बांधला. बाजार व इतर सार्वजनिक इमारती यांची जागा आखण्यांत आली. बंगल्याचें काम पुरें होतांच त्यांत लोक राहूं लागले. पाहिलें पहिले बंगले तलावाच्या पूर्व बाजूस बांधले गेले. १८४९ पर्यंत हल्लींच्या बड्या बाजाराच्या ठिकाणीं अजून जंगलच होतें. या तलावांत पहिली होडी मिस्टर बॅरन यांनीं वल्हविली. १८४६ मध्यें १५ हजार रुपये वर्गणी करून युरोपियन रहिवाशांनीं पाहिलें खिस्ति देऊळ बांधलें व त्याचें 'जंगलांतील सेंटजॉन' असें अन्वर्थक नांव ठेविलें. १८५७ सालच्या बंडाच्या वर्षीं नैनितालची थंड हवेचें ठिकाण ह्मणून ख्याति झाली होती व त्या धामधुर्मांत बरेली व त्याच्या आसपासचे भाग येथले पुष्कळ लोक आश्रयाकरितां नैनितालला जाऊन राहिले होते. नंतर लौकरच नैनिताल हें संयुक्त प्रांताच्या सरकारचें उन्हाळ्यांतील विश्रांतिस्थान बनलें. १८६५ मध्यें त्या वेळच्या लेफ्टेनेंट गव्हर्नरनें आपल्याकरितां

उत्तरेच्या टेकडीच्या पूर्वेकाला एक बंगला बांधविला व आपण पेन्शन घेतल्यावर तो बंगला एका मनुष्यास विकला व तेव्हांपासून पुढे झालेले लेफ्टेनेंट गव्हर्नर हे तो बंगला दरवर्षीस ३६०० रुपये भाड्याने घेत असत. १८९५ पर्यंत लेफ्टेनेंट गव्हर्नरचें राहण्याचें ठिकाण याच टेकडीवर होतें. परंतु १८८० च्या धरकोसळीनंतर ही टेकडी धोक्याची आहे असें ठरलें व ह्मणून सरकारनें समोरच्या टेकडीवर मोठी जागा घेतली व तेथें हल्लींचा भव्य व सुंदर राजवाडा बांधला. हा वाडा १९०० मध्ये पुरा झाला. या सर्व वर्षांत नैनितालची सारखी भरभराट होत होती व जिकडे तिकडे वस्ति वाढत होती. यामुळे शाळा, दुकाने, खाणावळी, घरे बंगले सारखे वाढत चालले. प्रथमतः या ठिकाणाला येण्यास चांगले रस्ते नसून मुरादाबादेवरूनच्या लांबच्या रस्त्यानें यावे लागे. परंतु पुढे बरेलीहून एक सरळ रस्ता झाला. १८८२ मध्ये कथगोडपर्यंत रेलवे झाली. तेव्हांपासून तर हें ठिकाण जास्त महत्त्वाचें झालें व त्याला शहराचें स्वरूप आलें. मार्गे सांगितलेंच आहे कीं, १८९१ मध्ये हें जिल्ह्याचें ठिकाण बनलें. तेव्हां येथली वस्ति हंगामी न राहतां कायमचीच झाली. या शहराची वस्ति कमजास्त होणारी आहे. परंतु येथे कायमची वस्ति १० हजारां जवळजवळ आहे व उन्हाळ्यात तर ती १६।१७ हजारपर्यंत वाढते.

नैनितालबद्दलची सांगण्यासारखी सर्व हकीकत आतां सांगून झालीच. परंतु इकडील पर्वताच्या भूगर्भविषयक स्थितीचा व त्यापासून घडलेल्या अनर्थाचा उल्लेख केल्यावांचून हें वर्णन अपुरें राहिल ह्मणून तेवढें देणें येथे वावगें होणार नाहीं.

इकडील पर्वतांच्या टेंकड्या या फार ठिसूळ अशा दगडाच्या झालेल्या आहेत. सह्याद्री पर्वताचा कणखर काळाभोर खडक इकडे मुळीच नाहीं. येथला खडक पांढऱ्या रंगाचा मुरमासारखा भुसभुशीत आहे व कांहीं ठिकाणी स्लेटीच्या दगडासारखा पत्र्यापत्र्याचा झालेला आहे व थराथरामधून माती आहे. या कारणानें येथे पावसाळ्यांत पाणी खडकांत मुरतें व असें पुष्कळ पाणी मुरलें म्हणजे कडेच्या कडे कोसळून पडतात. अशा प्रकारची कडेकोसळ अगर धरकोसळ या टेकड्यांवरून

प्रवास-वर्णन.

पुष्कळ वेळां झालेली आहे. १८६६ मध्ये एक मोठा कडा कोसळला होता. " पुढे १८६९ मध्ये ती धरकोसळ जास्त मोठी झाली. परंतु सर्वांत भयंकर व हानिकर धरकोसळ १८८० मध्ये झाली. ही धरकोसळ प्रत्यक्ष पाहिलेल्या माणसाने तिचे खालीलप्रमाणे वर्णन केले आहे.

“ १६ सप्टेंबर गुरुवार १८८० या दिवशीं सारखा अहोरात्र मुसळधार पाऊस पडू लागला. शुक्रवार व शनिवार या दोन दिवसांतच ३३ इंचांवर पाऊस पडला. पाणी जाण्याचे सर्व मार्ग बंद झाले. सर्व टेकडी पाण्यानें डुबडुबून गेली व पाणी टेकड्यांच्या भेगांतून शिरून टेकडीच्या कांहीं भागाचा धर सुटला. शनिवारीं दहा वाजतां पहिली धरकोसळ झाली व तिनें व्हिक्टोरिया हॉटेलचीं बाहेरचीं घरे व हॉटेलच्या पश्चिमेचा भाग ढांसळून खाली आला. परंतु यापेक्षां फारच मोठ्या भागाचा धर कोसळला व त्यायोगे सर्व हॉटेल, असेंबली रूमस व इतर आणखी पुष्कळ घरे यांसकट सर्व टेकडी धाडकन् तलावांत येऊन कोसळली. या धरकोसळींत एकंदर १५१ मनुष्ये दगावलीं व कित्येक इमारती अजिबात नाहीशा झाल्या.”

ही धरकोसळ झाल्यावर सरकारनें हजारों रुपये खर्च करून संरक्षक कामें बांधिलीं. जागोजाग पावसाचे पाणी टेकडींत न मुरतां खालीं निघून जाण्याकरितां मोठ्या बांधल्या व कोसळलेल्या भागाचा फायदा घेऊन त्या ठिकाणीं खेळाची मोठी जागा तयार केली. या धरकोसळींत जुन्या नैनादेवीच्या देवालयालाहि जलसमाधि मिळाली होती. हल्लींचे देवालय हे त्यानंतर बांधलेले आहे. १८९८ सालीं पूर्वेकडील टेकड्यांची बीर-भट्टीच्या बाजूला धरकोसळ झाली व त्यानें जुना रस्ता बहुतेक वाहून गेला. म्हणून हल्लींचा रस्ता दक्षिणबाजूच्या टेकडीवरून नेलेला आहे. उत्तरेकडील टेकड्यांपेक्षां दक्षिणेकडील टेकड्या कमी धोक्याच्या आहेत असा तज्ज्ञांनीं अंदाज केलेला आहे. यामुळे हल्लीं लोकवस्ती व बंगले वगैरे दक्षिणेच्या बाजूला जास्त होत आहेत.

परंतु सरकारनें या थंड हवेच्या ठिकाणाच्या महत्त्वाच्या मानाने अतोनात पैसा खर्च करून या ठिकाणाला मानवी प्रयत्नांनीं जितकी

सुरक्षितता आणणे शक्य आहे तितकी सुरक्षितता आणिली आहे व याचें निदर्शन कथगोडम स्टेशन सोडल्यापासून वाटोवाट दृष्टीस पडते. जेथे तेथे बांधकाम केलेले आहे; पावसाचें पाणी भरकन् निघून जाण्याच्या सोयी जागोजाग केल्या आहेत. सर्व रस्त्यावर नेहमीं देखरेखीला माणसें ठेविलीं आहेत. तीं माणसें रस्ता साफ ठेवितात व रस्त्यावर पाणी शिंपडतात. यामुळे कथगोडमपासूनच आपण एकाद्या सुंदर शहराच्या रस्त्यावरून जात आहों असा भास होतो.

नैनितालच्या हवेबद्दल व पाण्याबद्दल फार प्रख्याति आहे. नैनितालच्या विशेष रचनेमुळे शहरांत व तळ्याच्या बाजूनें फारसा वारानसतो. परंतु एकंदर हवा फारच थंड आहे व त्या ठिकाणीं केव्हांहि उन्हाळा भासत नाही किंवा घामहि सुटत नाही. सकाळीं संध्याकाळीं तर चांगली थंडी वाजते. येथले पाणी फार पाचक आहे असें आमच्या चारपांच दिवसांच्या अनुभवावरूनहि आह्मांला आढळून आले. आह्मांला जास्त दिवस राहण्यास सवड नव्हती, यामुळे आह्मीं मोठ्या कष्टानें या सुंदर ठिकाणाची रजा घेऊन परत येतांना बरेलीकडून मुरादाबादेस आलों.

— २ —

ग्वालेर.

“तुझ्या मधुर गानाच्या नादें वेडावुनि हा गेला
पहा भूप दुष्यंत कसा हा हरिणें ओढुनि अणिला!”

मच्या संगीत कविकुलगुरु किलोस्करांनीं वरील पद्यांत वर्णिलेल्या दुष्यंताच्या स्थितीप्रमाणें, माझी उत्तर-हिंदुस्थानांतील प्रवासानें स्थिति करून टाकिली, हें कबूल केलें पाहिजे. मी या प्रांतांत प्रथमतः दीड वर्षापूर्वीं आलों. पण येथील सृष्टिसौंदर्यानें, येथील प्रेक्षणीय स्थळांनीं, येथील हवापाण्यानें, इकडील शहरें व इमारती आणि इतर देखावे यांनीं, मला इतकें वेडावून सोडिलें कीं, अवघ्या दीड वर्षांत मी इकडे हा तिसऱ्यांदा आलों! यंदा माझ्यावरोबर माझे बंधूहि आल्यानें या प्रवासाच्या आनंदांत जास्तच भर पडली. माझ्या पहिल्या प्रवासांत हा प्रदेश मला अगदीं अदृष्टपूर्व होता; व येथल्या सृष्टिकृत व मनुष्यकृत सौंदर्यांत माझे मन इतकें रमलें कीं, मला दुसऱ्या कशाचेंहि भान राहिलें नाहीं, व ‘ब्रह्मानंदीं लागली टाळी, कोण देहातें सांभाळी’ अशी माझी स्थिति झाली. दुसऱ्यांदा जेव्हां मी या प्रांतीं आलों तेव्हां मला सृष्टिसौंदर्याचा शांत मनानें आस्वाद घेण्यास सवड सांपडली व माझी चित्तवृत्ति अगदींच बावरून गेली नाहीं. म्हणून आपण अनुभविलेल्या अपूर्व आनंदाचा थोडासा वांटा वाचकांस द्यावा अशी इच्छा होऊन मी नैनितालची माहिती एका लेखांत त्यांना सादर केली, व आमच्या वाचकांस तो लेख आवडला असें समजल्यामुळें यंदा मला

जास्त धीर आला, व या माझ्या तिसऱ्या प्रवासाचा वाचकांस शोड्या विस्तृत प्रमाणावर परिचय करून देण्याचें मी मनांत आणिलें व त्या मनोदयानुरूप पुढील वर्णनें देत आहे.

मी प्रथमतः उत्तर हिंदुस्थानांत आलों होतो तो पंजाबमेलुनें आलों होतो. यंदाहि त्याच गाडीनें येण्याचा माझा मानस होता; परंतु मे महिन्यापासून जी. आय्. पी. रेलवेच्या अधिकाऱ्यांनीं पंजाबमेलचा तिसरा क्लासच काढून टाकिला. ही त्यांनीं सुधारणा म्हणून केली असें म्हणतात, व युरोपीयन लोकांच्या दृष्टीनें कदाचित् ही सुधारणाहि असेल; परंतु या सुधारणेनें अत्यंत जलद जाणाऱ्या व फार सोईच्या अशा एका गाडीला गरीब व मध्यम स्थितीतील लोक मुकले; इतकेंच नव्हे, तर आतां उत्तर हिंदुस्थानांत प्रवास करण्यास आमच्यासारख्या लोकांना सोईची व जलद जाणारी अशी एकच गाडी—दिल्ली एक्सप्रेस—राहिल्यामुळे ती गाडी प्रवाशांनीं चिकार भरूं लागली. आम्ही ज्या दिवशीं निघालों त्या दिवशीं ज्या डब्यांत १८ मनुष्यांच्या जागेची पाटी लावलेली होती तेथे त्याच्या दुपटीच्यावर माणसें कोंबून भरलीं होती! यामुळे यावेळीं आम्हांला जी. आय्. पी. रेलवेनें एस्. एम्. (स्लो मोशन) रेलवेचीच आठवण करून दिली! त्या रेलवेमध्ये जशीं मेंढरांप्रमाणें माणसें डब्यांत कोंबतात, तशीच आज आमची स्थिति झाली. आधींच उन्हाळ्याचे दिवस, त्यांतल्यात्यांत तो दिवस तर आभ्राच्छादित होता आणि गाडींत अशी चिकार गर्दी! मग त्या त्रासाला व हालाला काय विचारतां? तरी तो प्रवास बराच काळपर्यंत दिवसाचाच होता व सभोंवतालची सृष्टिशोभा मधून मधून मन वेधीत होती. यामुळे गाडीतील त्रासाकडे व गर्दीकडे एकसारखें लक्ष लागून राहिलें नाहीं.

तरी पण आजच्या या त्रासामुळे मला आगगाड्या होण्यापूर्वीच्या काळच्या प्रवासाची गोष्ट मनांत येऊन त्या वेळचा प्रवास किती तरी त्रासाचा, हालचा व धोक्याचा असला पाहिजे असें वाटलें. त्या मानानें आमचा हल्लींचा त्रास, हाल व धोका हीं कांहींच नसावीत! माझी एक वृद्ध मावशी आगगाडी होण्यापूर्वीच्या काळीं उत्तर

प्रवास-वर्णन.

हिंदुस्थानांतली यात्रा करून आलेली आहे. ती आपल्या प्रवासाची हकीकत सांगे, त्याची मला आतां आठवण झाली. त्यावेळीं उत्तर हिंदुस्थानांत जाणाऱ्या यात्रेकरुंचें सदर स्टेशन पुणें हें होतें. येथें काशीचे गंगावळ व पंड्ये येत असत. प्रवास बैलगाडीनें होत असे. प्रत्येक गाडींत चार माणसें घेत. प्रत्येकाला खुंट म्हणत. प्रत्येक खुंटानें भाडें पुण्याहून काशीपर्यंत २५ रुपये असे. दहावीस गाड्यांचा तांडा जमवून मग यात्रेस निघत असत. त्या वेळीं वाटेनें चोरांदरोडखोरांची फार भीति असे. यामुळें हत्यार-बंद शिपाईप्यादे जवळ असलेला एखादा इनामदार किंवा जहागिरदार अगर जमीनदार याची सोबत पाहून हा गाड्यांचा तांडा निघे व दरकुच दरमजल करीत प्रवास होई. रात्रीचा प्रवास बहुधा करीत नसत. सायंकाळीं कोठें तरी एखाद्या गांवांतल्या धर्मशाळेंत मुक्काम करावयाचा, पहाटेस निघून पुढें कुच करावयाचें व पुनः सायंकाळ झाली म्हणजे मुक्काम करावयाचा. दररोज पंचवीस तीस मैल प्रवास झाला म्हणजे फार प्रवास झाला ! अशा तऱ्हेनें आमची मावशी काशीप्रयाग, मथुरावृंदावन, व द्वारका वगैरे तीर्थें करून एका वर्षानें परत आलेली होती. वाटेंत खाण्यापिण्याचें हाल होत, माणसें आजारी पडत, कांहीं तर मृत्युमुखी पडत ! कारण, निरानिराळ्या ठिकाणचें हवापाणी सर्वांना मानवत नसे. तो त्या काळचा प्रवास कोणीकडे आणि हल्लींचा वायुवेगाचा आगगाडीचा प्रवास कोणीकडे ! ज्या प्रवासास त्या काळीं एक दिवस लागे तो प्रवास आतां आम्ही एका तासांत करूं शकतो व ज्या प्रवासास पूर्वीं एक एक महिना लागे तो प्रवास आतां एका दिवसांत करतां येतो. तेव्हां एका दृष्टीनें पूर्वींच्यापेक्षां आमचें आयुष्य वीसपटीनें वाढलें, असेंच नव्हे तर काय ?

त्याप्रमाणेंच मराठी साम्राज्याच्या अभ्युदय काळांत व भरभराटीच्या काळांत मराठ्यांनीं ज्या उत्तरहिंदुस्थानांत वारंवार मोहिमा केल्या, त्या मोहिमांच्या महारराव चिटणीस कृत शाहुमहाराजांची बखर पेशव्यांची बखर इत्यादि बखरींत आलेल्या हकीकतीच्या गोष्टी माझ्या मनांत उभ्या राहिल्या. त्या वेळच्या त्यांच्या विकट, दीर्घकाली व त्रासाच्या प्रवासाच्या वर्णनाची स्मृति होऊन आम्हांला त्या काळच्या

लोकांच्या हिमतीचें, धैर्याचें व त्यांच्या कटकपणाचें मोठें कौतुक दाटलें आणि आम्हांला, थोडी जास्त गर्दी व खेंचाखेची झाल्यामुळें भासलेल्या त्रासाबद्दल, थोडीशी शरम वाटून उलट आगगाडीच्या सुखाच्या, जलदीच्या व सुरक्षिततेच्या प्रवासाच्या साधनाचें आम्ही अभिनंदन करूं लागलों व आमचा त्रास आम्ही पार विसरून गेलों. इतक्यांत, या काळांतहि प्रवास सर्वस्वी सुरक्षित नाहीं व सुधारलेल्या प्रवाससाधनांतहि मनुष्य-जीवितास घोका आहे, हें आमच्या दृष्टीसमोर हुबेहुब आणण्याकरितांच की काय आमच्या गाडीनें एक अपघात घडवून आणला ! आम्ही चारपांच तासांत कल्याणाहून सर्व सहाद्रि ओलांडून थळघाटानें गोदातटाकाजवळ आलों, याचें आम्ही मोठें कौतुक करीत होतों. आमची गाडी देवळाली स्टेशन सोडून मोठ्या वेगानें चालली होती, व आम्ही सभोंवारची सृष्टिशोभा पाहण्यांत गुंग झालों होतों. इतक्यांत एकाएकी गाडी एकदम अगदीं सबूर झाली व आम्हांला एक मोठा थोरला धक्का बसला. काय झालें म्हणून चवकशी करितां, गाडीखालीं एक मनुष्य सांपडला, असें समजलें. जो तो प्रवाशी खिडकींतून पाहूं लागला. आमची गाडी हळूहळू चालू लागली व आमचा डबा तो मनुष्य निपचित पडला होता तेथें येतांच तो भयंकर देखावा आमच्या दृष्टीस पडला ! त्या मनुष्याच्या डोक्याची अर्धी कवचीच निघून गेली होती. डोक्यांतून सारखें रक्त वहात होतें. तो मनुष्य अजून जिवंत होता. त्याला ब्रेकमध्ये उचलून घेतलें व गाडी नाशकाच्या स्टेशनांत आली. इतक्या वेळांत तो सर्व ब्रेक रक्तानें नाहून निघाला. तो मनुष्य दरम्यान गतप्राण झाला. रीतीप्रमाणें नाशिकच्या स्टेशनवर पोलिसचा तपास होऊन गाडी पुढें चालू झाली. परंतु आमच्या डोळ्यांसमोरून तो भयंकर देखावा दूर होईना ! आम्हीं वर्तमानपत्रांतून असल्या अपघातांच्या पुष्कळ बातम्या वाचल्या होत्या; परंतु कानांत व डोळ्यांत किती अंतर असतें, हें आज आमच्या ध्यानांत आलें. परंतु आतां प्रत्यक्ष पाहिलेल्या भयंकर देखाव्यानें मानवी आयुष्याची क्षणभंगुरता आमच्यापुढें मूर्तिमंत उभी राहिली. आगगाडीसारखें सुखाचें, सोईचें व जलद जाणारें प्रवाससाधन उपलब्ध झालें आहे खरें,

प्रवास-वर्णन.

तरी लूण त्या साधनानें व त्याच्या प्रचंड वेगानें किती तरी प्राणी मृत्यु-मुखी पडत असतील कोण जाणें. हे अपघात एका पक्षी मनुष्याच्या अज्ञानानें, तर दुसऱ्या पक्षी रेलवे नोकरांच्या बेपर्वाईनें होत असले पाहिजेत, हें उघड आहे. मनुष्यें थोडासा त्रास वांचविण्याकरितां किंवा जवळची वाट म्हणून रेलवेच्या बाजूनें किंवा रेलवेचा रस्ता ओलांडून जातात, व अकस्मात् गाडी आली म्हणजे अपघात होतो. गाडी हाकणाराचें सर्व लक्ष जर रस्त्याकडे असेल तर असले अपघात पुष्कळ वेळां टळतात हें खरें आहे. आमच्या गाडीचा अपघात भर दिवसां बारा वाजतां झाला. असो.

या भयंकर अपघातानें उद्धवलेला विषाद फार वेळ टिकला नाहीं. कारण, आमची वायुवेगानें जाणारी गाडी आमच्या दृष्टीसमोर निरनिराळे देखावे आणत होती व त्यांत पुनः आमचें मन गहूं लागलें. गोदातटाक सोडून चारपांच तास झाले नाहींत तोंच आम्ही तापीतटाकीं भुसावळेस आलों व तापीवरील तो लांबच लांब पूल पाहिला. तापीचें पात्र फार उथळ आहे, परंतु तें अत्यंत रुंद आहे. येथें आम्ही सायंकाळीं साडे पांचांच्या सुमारास आलों. आणखी दोन तासांनीं पूर्वीच्या काळीं फार प्रसिद्ध अशा बऱ्हाणपूर शहरास आलों. येथून पुढें काळोख पडला. पण पुढील प्रांत परत येतांना आम्हांला दिवसां लागला. बऱ्हाणपुराहून पांच तासांनीं मनुष्य नर्मदातटाकीं हुशंगाबादेस येतें. नर्मदा नदीचें पात्र तापीपेक्षां खोल आहे. या पुलाचाहि देखावा प्रेक्षणीय आहे. हुशंगाबाद सोडलें, कीं लागलीच विंध्य पर्वताच्या डोंगराळ प्रदेशांत आपण येतो. हा प्रांत जंगलानें व्याप्त असा आहे. बाराखेड्याचा लहानसा घाट आहे तो प्रेक्षणीय आहे. येथून माळवा प्रांत लागतो. तो सर्व रात्रीं ओलांडून प्रातःकाळीं प्रवाशी बीना स्टेशनवर येतो.

बऱ्हाणपूरपर्यंत मराठीचा थोडाफार प्रचार दिसतो व हा भूमिभाग महाराष्ट्राप्रमाणेंच भासतो; परंतु बीनापासून पुढें मात्र सर्व निराळाच देखावा दिसूं लागतो. येथील जमीन निराळी, येथील दगड निराळे, येथील रान निराळे, येथील लोक निराळे व येथील भाषाहि निराळी. सकाळच्या दहाच्या सुमारास आम्ही झांशीस येऊन पोंचलों व तेथून दोन तासांनीं ग्वालैरीस

आलों. ग्वाल्लेर हें खरोखरीं उत्तर हिंदुस्थानचें नाकेंच आहे, असें म्हटलें तरी चालेल. तेव्हां या खेपेच्या माझ्या उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रवासवर्णनास ग्वाल्लेरपासूनच सुरुवात व्हावी, हें अगदीं स्वाभाविक आहे.

हल्लींच्या काळीं ग्वाल्लेर हा शब्द उच्चारल्याबरोबर शिंदेसरकार व शिंद्यांचें घराणें, हीं मनांत उभों राहतात. परंतु शिंद्यांचा ग्वाल्लेरशीं संबंध नवा आहे. वास्तविक ग्वाल्लेर हें शहर फारच जुनें आहे. पेशव्यांच्या अमदानींत उदयास आलेले शिंदे, होळकर यांनीं प्रथमतः माळव्यांत आपलें ठाणें बसविलें. होळकर इंदुरास राहिले व सभोंवारचा मुख त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतला. शिंद्यांनीं फार जुन्या काळापासून प्रसिद्ध असलेलें उजेन शहर आपलें ठाणें केलें व त्या सभोंवतालच्या मुख्खावर आपला अंमल बसविला. अजूनहि शिंद्यांच्या संस्थानचा एक मोठा भाग म्हणजे उजेन प्रांतच होय. या घराण्याचा मूळ पुरुष राणोजी. त्याचे काळीं ग्वाल्लेरकडे शिंद्यांचें मुळींच वर्चस्व नव्हतें. महादजी शिंद्यांच्या कारकीर्दींत त्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत आपलें वर्चस्व स्थापन केलें. महादजींनीं खुद्द दिल्ली व आग्रा हे प्रांत काबीज करून दिल्लीच्या बादशहाला आपल्या अंकित करून घेऊन पेशव्यांना व आपल्याला वकीलीचा किताब व मौल्यवान् नजराणे मिळविले. हे नजराणे अजूनहि या घराण्यापार्शी आहेत व ते जयविलास राजवाड्यांत मोठ्या श्रद्धेनें जपून ठेविलेले आहेत. याप्रमाणें महादजींच्या कारकीर्दींत ग्वाल्लेरकडील प्रांत जरी शिंद्यांच्या ताब्यांत आला, तरी पण महादजींच्या हयातींत शिंद्यांची राजधानी उज्जयनी हेंच शहर होतें. महादजींच्या पश्चात दौलतराव शिंदे यांनीं उज्जयनींत राहण्याचें सोडलें व त्यांनीं ग्वाल्लेरकडेच आपलें कायमचें ठाणें केलें, व तेव्हांपासून ग्वाल्लेर व शिंदे सरकार यांचा निकट संबंध जडला.

महाराष्ट्रांतील लोक ज्या ग्वाल्लेरला शिंदेसरकारची राजधानी समजतात, तें खरोखरीं एक शहर नाहीं; तर तो नगरत्रयाचा समूह आहे. पहिलें ग्वाल्लेर शहर व त्या नजीकचा त्याच नांवाचा किल्ला. हीं फार पुरातन

प्रवास-वर्णन.

ठिकाणें आहेत. दुसरें लष्कर हें ग्वालेरच्या किल्ल्याखालीं दुसऱ्या बाजूस वसलेलें नवें शहर आहे. हेंच शहर सध्यांची शिंद्यांची राजधानी होय. हें ठिकाण प्रथमतः दौलतराव शिंद्यांनीं सैन्याला योग्य ठाणें म्हणून कॅम्प-प्रमाणें वसविलें. कारण, या भागांत पाणी व गवत विपुल आहे. सकाळीं विहीर खणण्यास लागलें तर येथें संध्याकाळला विहीर तयार होते. या प्रांतांत विहिरी फार आहेत. एक एकर जमिनीस पांचपांच सहासहा विहिरीसुद्धां असतात. येथें शेताला पाणी घालण्याचें यंत्रहि फारच सोपें व सोईस्कर असतें. कोकणांत त्याला उक्ती म्हणतात. विहिरीच्या कांठावर एक पुरुषभर उंचीचा वांसा किंवा खांब घुरतात व त्या वांशाला भोंक पाडून त्यांतून एक लोखंडाची सळई घालतात व त्या सळईच्या दोन टोंकांस दोन लांब वांसे बांधतात. वांशाच्या एका टोंकास एक जड दगड बांधतात व दुसऱ्या वांशाच्या टोंकास एक पोहऱ्या किंवा मडकें बांधतात. तो जोड-वांसा त्या सळईसभोंवार फिरतो. ही उक्ती एक मनुष्य सहज चालवूं शकतो. कारण या उक्तींत गुरुत्वाकर्षणाच्या शक्तीचा उपयोग केलेला असतो. अशा साध्या यंत्रानें शेतास पाणी देण्याचा प्रघात इकडे फार आहे. प्रथमतः मी जेव्हां या प्रांतांत आलों तेव्हां मला या उक्त्या सर्व शेतभर दिसून आल्या. दुरून पाहणारास त्या समुद्रावरील गलबताच्या डोलकाळ्या व शिडाच्या काळ्या याप्रमाणें हुबेहूब दिसतात व येथें गलबतें कोठून आलीं म्हणून मनुष्य चकित होतो. या उक्तीच्या साधनानें पाणी काढण्याच्या पद्धतीवरून या भागांत पाणी किती उथळ आहे, हें सहज समजून येईल. तसेंच हा प्रांत माळराना-प्रमाणें असल्यामुळें इकडे गवतहि विपुल आहे. शिंद्यांच्या घराण्याचीं बलवान् घोडदळाबद्दल प्रसिद्धी आहे, तेव्हां दौलतराव शिंद्यांनीं असें विपुल पाण्याचें व गवताचें ठिकाण आपल्या लष्कराकरितां पसंत करावें, हें योग्य दिसतें. पुढें येथें हळू हळू वस्ती झाली व हेंच राजधानीचें शहर बनलें. तेव्हां लष्कर हें शहर अगदीं अलीकडील म्हणजे गेल्या शंभर वर्षांत वाढलेलें शहर आहे. पहिलीं ५०।६० वर्षें त्याची वस्ती वाढली;

परंतु अलीकडे या शहराची लोकसंख्या फारशी वाढली नाही. या शहरांचे महाराज शिंद्यांचे राजवाडे व त्यांच्या वंशातील पुरुषांच्या छान्या आहेत.

तिसरें मोरार हें लष्करपासून दोन अडीच मैलांवर आहे. याप्रमाणें ग्वालेर, लष्कर व मोरार अशा तीन नगरांचें जोड शहर म्हणजे शिंदे सरकारचें ग्वालेर होय. आतां उलट क्रमानें यांचें वर्णन करूं. महाराज माधवराव शिंदे यांनीं आपली जी खास फौज ब्रिटिश सरकारच्या तैमातीस दिली आहे तिचें ठाणें मोरार येथें आहे. लष्कर व मोरार यांना जोडणारा एक राजरस्ता आहे. मध्यें वाटेंत मोरार नांवाची नदी लगतै. तिला एक काँझवे (फरसबंदी रस्ता, पुरा पूल नव्हे,) केलेला आहे. हा रस्ता प्रशस्त असून सुंदर दिसतो. रस्त्याच्या दुतर्फा शिंद्यांच्या झाडांची रांग लागलेली आहे. हीं झाडें कांहींशीं लिंबाच्या झाडासारखीं दिसतात. इकडे लिंबाची झाडीहि फार दिसते. मोरारची लोकवस्ती सुमारे वीस हजार आहे. शिंद्यांच्या राजधानींत व्यापार किंवा नौकरी या निमित्तानें जे युरोपियन लोक आहेत ते बहुतेक मोरारमध्येच राहतात. यावरून मोरार हें महाराष्ट्रांतील शहरांच्या कॅपाच्या वस्तीप्रमाणें युरोपियन वस्तीचेंच शहर आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. यामुळें स्वाभाविकपणेंच येथें बंगलेवजा घरे आहेत. या गांवांत म्हणण्यासारखीं नवीं जुनीं प्रेक्षणीय स्थळें नसल्यामुळें आम्ही या ठिकाणीं एकदांच गेलो व तेथें एका मित्राला भेटलों व थोडासा वेळ इकडे तिकडे फिरून परत आलों.

लष्कर शहर घोड्याच्या नालासारख्या जागेमध्ये वसलेलें आहे. त्याच्या उत्तरेस ग्वालेरचा प्रसिद्ध किल्ला आहे. जुन्या किल्ल्याच्या खालीच महाराजांची फुलबाग म्हणून पांच मैल घेराची प्रचंड बाग आहे. यांतच महाराजांचा राजवाडा आहे व सरकारी कचेऱ्या मोतीमहाल नांवाच्या जुन्या राजवाड्यांत आहेत. फुलबागेच्या दक्षिणेस सरदारांचा एलजिन् क्लब आहे, तसेंच जयाजीराव हॉस्पिटल व व्हिक्टोरिया कॉलेज आहे. शहरांतील बहुतेक घरे दगडी आहेत. शहरांतील सराफा म्हणून जो रस्ता आहे तो सर्वांत चांगला आहे. तो दिल्लीच्या चांदणी चौकाच्या

प्रवास-वर्णन.

धर्तीवर बांधलेला आहे. रस्ता प्रशस्त असून दुतर्फा दगडी घरे असल्यामुळे सुंदर दिसतो. बहुतेक सर्व घरांना गच्चा आहेत. तसेच समोर सुंदर दगडाच्या धीन्यांनी केलेले सजेहि दिसतात. ही सजाची पद्धति आम्ही दिल्ली, आग्रा व दुसन्याहि शहरांत पाहिली. या प्रांतांत तांबूस पांढरा दगड फारच विपुल आहे. आपल्या इकडील शहाबादी दगडाप्रमाणे हा असतो. मात्र शहाबादी दगड एक, दोन, तीन किंवा जास्त इंच जाडीचा पण पन्नासवजा असून तो फार ठिसूळ असतो आणि त्यावर टाकीचे काम करतां येत नाही. इकडील दगड हव्या त्या जाडीचे व हवे तितके लांब-रुंद व जाडे पाडतां येतात. या दगडांचा इमारतींत केलेला उपयोग पाहून आम्हांला वेदांत्याच्या अद्वैत तत्वाची आठवण झाली. वेदांती सर्व भिन्नस्वरूप जग एका ब्रह्माचेच बनलेले आहे असें प्रतिपादन करतात, त्या तत्वाचे मूर्तिमंत विवेचन इकडील दगडानें करतां येण्यासारखें आहे.

इकडील घरांनां भिन्न भिन्न जातीचे सामान लागत नाही. येथील घराचे जोतें याच तांबूस दगडाचे करतात; फरशी याच दगडाची; घराचे खांब याच दगडाचे; तुळ्या याच दगडाच्या; कडीपाट याच दगडाचा; जाळीच्या खिडक्या याच दगडाच्या; खांबावरील लगी याच दगडाच्या; वासिक याच दगडाचे व शेवटीं घराचे पाखेंहि याच दगडाचे ! सारांश, इकडील घरांना लांकूडकाम दारांच्या फळ्यांखेरीज कशालाच लागत नाही. पंधरा फूट लांबीच्या दगडाच्या तुळ्या आम्हीं येथें पाहिल्या. दहा दहा फूट लांबीचे तक्तपोशीचे तक्ते याच दगडाचे पाहिले. प्रथमतः या सर्व-व्यापी दगडाच्या उपयोगाकडे पाहिलें म्हणजे कौतुक वाटतें व हा केवढा उपयोगी खनिज पदार्थ या प्रांताला लाभला आहे, असें पाहून आश्चर्य वाटतें. या दगडावर नक्षी व कोरीव कामहि फार उत्तम होतें. ग्वालेर संस्थानांत हा शिल्पकाराचा घंदा फार प्राचीनकाळापासून प्रसिद्ध आहे. सराफा बझार या रस्त्याशिवाय आणखीहि एकदोन रस्ते बरे आहेत. या शहराची लोकवस्ती जवळ जवळ नव्वद हजार आहे.

शहरांतील प्रेक्षणीय स्थळें म्हणजे फुलबाग व त्यांतील राजवाडे मोतीमहाल व जयविलास हींच होत. हल्लींच्या महाराजांचे वडील जयाजीराव हे मोठे

विलासी पुरुष होते व अशा विलासी पुरुषास शोभेल असाच हा फुलबाग आहे. या सर्व बागेसभोंवतीं भिंतींचा तट आहे. सर्व बागेंत गाडींतून जाण्यासारखे प्रशस्त रस्ते ठेविले आहेत. लाईट रेलवेचा एक फांट्याहि बागेंतून इकडे तिकडे नेला आहे. बागेची रचना फार चांगली आहे. कोठें गगनचुंबी वृक्षांची मोठी राई आहे, तर कोठें अर्वाचीन पद्धतीची कुंड्यांची बाग आहे; कोठें सुगंधी फुलझाडांचे ताटवे आहेत, तर कोठें वेली व कमलांनी शोभायमान होणारे तलाव आहेत; कोठें सुंदर लतामंडप आहेत, तर कोठें झाडांच्या फांट्या वळवून बनविलेले वृक्षमंडप आहेत; कोठें विश्रांति घेण्याकरितां सुखासनं आहेत, तर कोठें प्रस्तर पसरलेले आहेत; कोठें अगदीं जंगलाचा देखावा आहे, तर कोठें बंगल्यापुढील छोट्या बागेचा देखावा आहे; कोठें पक्षिगृह आहे, तर कोठें पशुगृह आहे; सारांश, बाग फारच मोठा व विलासाच्या, हौसेच्या, शोभेच्या व सौंदर्याच्या, निरनिराळ्या वस्तूंनी खचून भरलेला आहे. जयाजीराव महाराज यांचे कारकीर्दीत या बागेवर फारच खर्च होत असे. हजारबाराशें माणसें कामावर असत. हल्लींच्या महाराजांना या गोष्टीचा तितका शोक नाही व ते कारभारांतच फार लक्ष घालतात, यामुळें या बागेवर हल्लीं पहिल्याइतका खर्च होत नाही. या बागेंत सर्व ठिकाणीं पाटाचें पाणी खेळविलें आहे व एक मोठा तलाव केला असून त्यांत एक फारच सुंदर व टुमदार असा बंगला बांधलेला आहे. हल्लीं तलावांत पाणी नसल्यामुळें या बंगल्याची शोभा किंचित् कमी झाली आहे. तरी पण बंगल्याचें काम फारच सुबक आहे.

या बागेंतील पहिला मोठा राजवाडा म्हणजे मोतीमहाल होय. हा राजवाडा फार प्रचंड आणि भव्य आहे. सर्व महालाला पांढरा शुभ्र रंग दिलेला असल्यामुळें दुरून त्याची अद्वितीय शोभा दिसते. हल्लीं या वाड्यांत संस्थानच्या सर्व कचेऱ्या आहेत. याचा हल्लीं राहण्यास उपयोग करीत नाहींत. या बागेंतील दुसरा मोठा राजवाडा जयविलास होय. येथेंच महाराज माधवराव शिंदे हल्लीं राहतात. हा राजवाडा त्याच्या नांवाला शोभेल असाच आहे. हा १८७४

प्रवास-वर्णन.

मध्ये बांधला गेला. बडोद्याच्या महाराजांनी बांधलेल्या लक्ष्मीविलास राजवाड्याप्रमाणे हा राजवाडाहि भव्य व सुंदर आहे. बडोद्याच्या राजवाड्याप्रमाणे येथेहि एक मोठा दरबारहॉल आहे. हा दरबारहॉल शंभर फूट लांब, पन्नास फूट रुंद व चाळीस फूट उंच आहे. याप्रमाणे लांबी रुंदी व उंची यांमध्ये अनुरूप मेळ असल्यामुळे हा दिवाणखाना फार बहारदारीचा दिसतो. दिवाणखान्यांतील उंची सामान त्याचा शुभ्रट गुलाबी रंग व तेथील रोपनाई वगैरे गोष्टीमुळे दरबारी दिवाणखान्यांत पाय ठेवल्याबरोबर मनुष्य आश्चर्याने थक्क होऊन जातो. याच दिवाणखान्यांत फार प्रसिद्ध अशीं दोन प्रचंड झुंबरे आहेत. हीं पॅरीसहून हजारों रुपये खर्च करून आणिलेलीं आहेत. इतकीं प्रचंड झुंबरे हिंदुस्थानांत दुसऱ्या कोठेहि नाहींत ! हल्लीं राजवाड्यांत सर्व विजेचे दिवे केलेले असल्यामुळे या झुंबरांमध्येहि विजेच्या दिव्यांचीच योजना केली आहे. हे विजेचे दिवे मेणवत्तीच्या आकाराचे केल्यामुळे झुंबरांत मेणवत्ती लावल्या आहेत असा भास होतो. रात्रीची रोपनाई केल्यावर या दिवाणखान्याची अद्वितीय शोभा दिसते, असें सांगतात.

लष्करांतील दुसऱ्या प्रेक्षणीय इमारती म्हणजे ब्रिटिश कॉलेज आणि जयारोग्य हॉस्पिटल. आम्ही गेलों तेव्हां कॉलेज बंद होते. कॉलेजची इमारत फार सुंदर आहे; पण त्या मानाने कॉलेजची शिक्षणाची व्यवस्था व इतर उपकरणसामुग्री साधारणपैकीच आहे असें ऐकलें. तीच स्थिति जयारोग्य हॉस्पिटलचीहि आहे.

जुने ग्वालेर शहर हें आतां मोडकळीस आलेलें शहर आहे. येथील घरे मोडकीं तोडकीं दिसतात. वस्ती १६,००० ची आहे. पूर्वी येथे दगडाचे कोरीव काम करण्याचा धंदा फार प्रख्यात होता. तसेंच गुळगुळीत व चकाकणारीं कवलेहि येथे उत्तम होत असत व लोखंडी कामहि सुबक होई. त्या कलांचे मासले ग्वालेरच्या किल्ल्यांतील मानमंदिरांत अजूनहि दिसतात. हें शहर मुसलमानी तऱ्हेचें दिसतें. मशिदी व थडगीं पुष्कळ आहेत. जुम्मामशिद चांगली आहे. महमद घोष हा एक महमदी साधु-पुरुष ग्वालेरींत १५१० च्या सुमारास होऊन गेला. त्याच्या प्रेतावर

बांधलेली इमारत फारच सुंदर आहे. ही इमारत चतुष्कोनाकृति चबुतऱ्यावर बांधलेली आहे. प्रत्येक कोनावर षट्कोनी मनोरे असून त्यावर लहान लहान घुमट आहेत. सर्व इमारतीवर एक मोठा थोरला घुमट आहे व त्यावर निळ्या रंगाची चकाकणारी कवले बसविली आहेत. सर्व इमारतीच्या बाजूला निरनिराळ्या जातींच्या वेलबुट्टीच्या दगडांत जाळ्या कोरलेल्या आहेत. हे जाळ्यांचे काम फारच नाजूक व सुबक आहे. यावरून येथील कोरीव कामाच्या कलेची चांगलीच साक्ष पटते.

याच भव्य व सुंदर इमारतीशेजारी एक अगदी साधे व छोटे थडगे आहे. हे कोणाचे असे आह्मी आमच्या बरोबर नेलेल्या माणसाला विचारले असता हे थडगे प्रख्यात तानसेन गवयाचे आहे असे त्याने सांगितले. हे ऐकून आह्मी आश्चर्यचकित झालो. ज्या गवयाची कीर्ति सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेली आहे, ज्या गवयाचे नांव मराठी भाषेतसुद्धा उपमानपद झाले आहे, ज्याचे नांव सर्वतोमुखी आहे, त्याचे थडगे इतके साधे व छोटे पाहून आह्मांला आश्चर्य वाटले. परंतु थोड्या विचारांती असे होणे स्वाभाविक आहे, असे आमच्या ध्यानांत आले. कारण, सरस्वतीभक्तावर लक्ष्मीची मेहेरनजर कधीच नसते व सरस्वतीभक्ताचे खरे स्मारक दगडांघातूंचे असण्याची जरूरी नसते! कारण, त्याचे स्मारक लोकांच्या हृदयांत असते. अशा अदृश्य स्मारकाचे महत्त्व दृश्य स्मारकापेक्षा जास्त आहे, असे माझ्या मनांत आले. हा तानसेन ग्वाल्लेरचा राजा मानसिंग याने ग्वाल्लेर येथे स्थापन केलेल्या गायनशाळेत, शिकलेला होता व पुढे तो रेव्याचा राजा रामचंद्र याच्या पदरी राजगवई म्हणून राहिला. १५६२ मध्ये त्याला अकरा बादशहाने आपल्या पदरी ठेविले व तेथे त्याची फार वाहवा झाली. त्याने महमदी धर्म स्वीकारला होता, असे दिसते. म्हणूनच त्याचे थडगे महंमद घोष साधूच्या जवळ बांधलेले आहे.

आतां राहतां राहिला ग्वाल्लेरचा किल्ला. हा या प्रांताचा अपूर्व अलंकारच होय! येथील प्रेक्षणीय स्थळांतील हा किल्ला अत्यंत रम्य स्थळ आहे. महाराष्ट्रांतील लोकांना किल्ल्यांची पुष्कळ माहिती आहे. महा-

प्रवास-वर्णन.

राष्ट्रांत कितीतरी किल्ले आहेत; परंतु दौलताबादच्या किल्ल्याखेरीज बाकी सर्व किल्ले आतां मोडकळीस आलेले आहेत. कांहीं किल्ल्यांच्या फक्त आतां सामक्षा राहिलेल्या आहेत. परंतु ग्वाल्लेरचा किल्ला अगदीं शाबूद असून त्याचें लष्करी बाजूनेच महत्त्व आहे असें नाहीं, तर पुराण-वस्तुसंशोधनाच्या बाजूनेहि महत्त्व आहे. उत्तर हिंदुस्थान हा प्रदेश फार सपाट असल्यानें इकडे किल्ले थोडे आहेत. यामुळेच एका ग्रंथकारानें ग्वाल्लेरच्या किल्ल्याचें उत्तर हिंदुस्थानच्या दुर्गमुक्ताहारामधील सर्वांत सुंदर मोर्ती असें वर्णन केलें आहे व तें यथार्थ आहे. हा किल्ला फार अभेद्य व अजिंक्य असा समजला जात असे. सातारच्या अजिमतारा किल्ल्यासारखाच कांहींसा याचा आकार आहे. हा किल्ला तांबूस पांढऱ्या रंगाच्या खडकाच्या टेकडीच्या माथ्यावर आहे. ही टेकडी लांबट असून सर्वत्र सपाट प्रदेशांत एकदम सुळक्यासारखी वर आलेली दिसते. यामुळे या किल्ल्याला कोठूनहि माऱ्याला जागा नाहीं. फक्त एका बाजूला वऱ्याच अंतरावर दुसरी एक टेकड्यांची ओळ आहे. तेथून तोफांचे गोळे या किल्ल्यावर येऊं शकतात. १८५७ सालीं तात्या टोपी व झांशीची राणी लक्ष्मीबाई यांनीं येथूनच मारा केला होता, असें म्हणतात. हा इकडला तट त्या वेळीं थोडासा पडला होता. तो दुरुस्त करण्याचें काम हल्लींचे महाराज माधवराव शिंदे यांनीं सुरू करून तें बहुतेक संपधीत आणिलें आहे. हा किल्ला लांबीला पावणेदोन मैल आहे व त्याची सर्वांत जास्त रुंदी २८०० फूट आहे.

हा किल्ला फारच पुरातन आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. कांहींच्या मते हा किल्ला ख्रिस्ती शकापूर्वी ३१०१ मध्ये बांधला गेला; तर कांहींच्या मते तो इसवीसनाच्या २५५ ते २८२ च्या दरम्यान बांधला गेला. याच्या बांधणीसंबंधानें पुढील दंतकथा आहे:—

“ग्वाल्लेरपासून वीस मैलांवर असलेल्या कटवार या भागाचा राजकुमार सुरजसेन हा महारोगानें किंचित् ग्रस्त होता. तो शिकारीस गेला असतां त्याची व त्याच्या अनुयायांची चुकामूक झाली. तो या टेकडीच्या माथ्यावर आला. तेथें त्याला ग्वालीप नांवाचा एक साधु-

पुरुष भेटला. तहानेलेल्या त्या राजकुमारास त्या साधुपुरुषाने आपल्या झोंपडीनजीकच्या तळ्यांतील पाणी प्यावयास दिले. त्या जलपानाने राजपुत्राचा महारोग बरा झाला. हे पाहून राजकुमाराने साधुपुरुषास 'मी आपल्याकरितां काय करूं?' असें विचारले. साधुने सांगितले कीं, 'या ठिकाणीं तूं किल्ला बांधून या तलावाला शोभा आण!' सूरजसेनाने साधूच्या म्हणण्याप्रमाणे केले व किल्ल्याला ग्वालियावार असें नांव दिले."

या किल्ल्याचा खरा विश्वसनीय उल्लेख मिहिरकूल या हूण वीराने बांधलेल्या सूर्याच्या देवळावरील शिलालेखामध्ये सांपडतो. हा लेख ५१५ मधला आहे. ५३३ मध्ये मिहिरकुलाचा पराभव होऊन तो काश्मीरांत परत गेला. पुढे या किल्ल्यावर कनोजच्या भोजदेवाचे स्वामित्व झाले. परंतु हा किल्ला व इकडील प्रांत बरीच शतकेपर्यंत कचवार नांवाच्या घराण्याकडे होता व याच घराण्यामधला सर्वांत बलाढ्य, संपत्तिमान् आणि कलाकौशल्याचा व ललितकलांचा पुरस्कर्ता मानसिंग राजा होऊन गेला. ही कारकीर्द म्हणजे या घराण्याच्या वैभवस्वीचा मध्यान्ह होय. पुढे या घराण्याला उतरती कळा लागली. मानसिंग १४८६ मध्ये गादीवर आला व त्याने ३७ वर्षे राज्य केले. मानसिंगाच्या मरणानंतर हा किल्ला व हा प्रांत मोंगलांच्या ताब्यांत गेला व तो त्यांचेकडे दीडशे वर्षे राहिला. त्या काळीं या किल्ल्याचा उपयोग राजकीय कैदखाना ह्मणून करित असत. १७६१ च्या पानिपतच्या लढाईनंतरच्या अराजक स्थितींत गोहदचा राणा लोकेन्द्रसिंह याने हा किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. १७६५ मध्ये महादजी शिंद्यांनी गोहदच्या राण्याचा पराभव करून हा किल्ला हस्तगत केला. तेव्हांपासून शिंद्यांच्या घराण्याचा या किल्ल्याशीं निकट संबंध आला. १७६५ पासून १७८० पर्यंत हा किल्ला शिंद्यांकडे राहिला; परंतु त्या सालीं इंग्रज व शिंदे यांचेमध्ये तंट्या उत्पन्न झाला व त्या वेळीं जनरल पापनने रात्रीचा छापा घालून किल्ला हस्तगत केला. पण तो गोहदच्या राण्याला परत द्यावा, असें वॉरन हेस्टिंगने ठरविले. १७८१ मध्ये शिंद्यांनी तो पुनः हस्तगत केला. १७८१ पासून १८०४ पर्यंत तो शिंद्यांकडे राहिला.

प्रवास-वर्णन.

१८०३ मधील लढाईत इंग्रजांनी तो पुनः काबीज केला; परंतु महाराज-पूरच्या लढाईनंतरच्या ग्वालेरच्या तहाप्रमाणे १८४४ मध्ये तो किल्ला शिंद्यांच्या इंग्रज सरकाराकरिता उभारलेल्या सैन्याकडे द्यावा असे ठरले. १८५३ मध्ये जयाजीराव शिंद्यांना तो परत मिळाला. परंतु १८५७ सालच्या वंडांत तेथील सैन्य बंडवाल्यांस सामील होऊन हा किल्ला तात्या टोपी व झांशीची राणी यांच्या ताब्यांत गेला. पुढे थोड्याच दिवसांनी इंग्रज सैन्याने तो परत घेतला व १८५८ पासून १८८५ पर्यंत तो इंग्रजांच्या ताब्यांत राहिला; परंतु त्या वेळी शिंदेसरकार व ब्रिटिशसरकार यांचेमध्ये प्रांतांची जी अदलाबदल झाली, त्यामध्ये इंग्रज-सरकारने झांशी आपल्याकडे घेतली व हा किल्ला व मोरार कॅंप वगैरे भाग शिंदेसरकारास परत दिले. याप्रमाणे या किल्ल्याच्या स्वामित्वामध्ये वारंवार परिवर्तन होऊन आतां तो कायमचा शिंदेसरकारचा झाला आहे.

चला, किल्ल्याची ही पूर्वपीठिका पाहून आतां प्रत्यक्ष किल्ल्याकडे व आंतील दर्शनीय स्थळांकडे वळू. किल्ल्याचे मुख्य दार पूर्वेकडून म्हणजे जुन्या ग्वालेर गांवाकडून आहे. किल्ल्याला पंचण्यास सहा दरवाजांतून जावे लागते. शेवटच्या दरवाजाचे नांव हत्तिपोल असे आहे. पूर्वी येथे एका मोठ्या हत्तीचे चित्र होते. या मार्गाने चालले म्हणजे किल्ल्याची अच्युत शोभा दिसते. हत्तिपोल दरवाजालाच लागून या किल्ल्यांतील अद्वितीय इमारत मानमंदिर ही आहे.

दुसरेही एकदोन दरवाजे आहेत. आह्मी उरवाई दरवाजाकडून गेलो. लष्करपासून या दरवाजापर्यंत शिंदेसरकारने हल्लीं घोड्याची गाडी जाण्यासारखा सुंदर रस्ता केला आहे व यामुळे या रस्त्याने किल्ल्यावर जाणे जास्त सोईचे आहे. या वाटेने जातांना किल्ल्याच्या दुर्भेद्यतेची जागोजाग साक्ष पटते. किल्ल्याच्या टेकड्याच्या बाजू अगदी कड्यासारख्या तुटलेल्या आहेत. खडकांत पुष्कळ मूर्ति खोदलेल्या आहेत. त्या जैनधर्मीयांनी आठव्या नवव्या शतकांत कोरलेल्या असाव्यात, असे ह्मणतात. मूर्ति फारच प्रचंड व भव्य आहेत. काहीं बुद्धदेवासारख्या दिसतात. तेव्हां त्या याहिपेक्षां जुन्या आहेत कीं काय, हे सांगतां येत

नाहीं. पुष्कळ छिन्नविछिन्न केलेल्या आहेत. या वाटेनें मनुष्य जाऊं लागलें म्हणजे या मूर्ति व हा किल्ला जणूं कांहीं आपल्याला पूर्व गोष्टींचा इतिहास सांगत आहेत भासतें. या मूर्तीनीं किती तरी स्थित्यंतरे पाहिलीं आहेत. कालाच्या प्रचंड ओघांत हजारों घडामोडी झाल्या; कित्येक राजे आले व गेले; परंतु हा किल्ला आहे—तसाच दुर्भेद्य आहे तो आहेच. हे असे विचार मनांत येत आहेत तोंच आर्ही किल्ल्यावर येऊन पांचलो व पहिल्यानें मानमंदिर पाहण्यास गेलों.

मानमंदिर हा राजवाडा मानसिंग राजासारख्या वैभवशाली व ललित-कलाप्रिय राजाला शोभेसाच आहे. हा राजवाडा तीनशें फुट लांब व साठ फुट रुंद आहे. त्याचे वर दोन मजले असून तळघरवजा खाली खडकांत खोदलेले आणखी दोन मजले आहेत. राजवाड्यासभोंवार खडकाची कोरलेली भित आहे, ती शंभर फुट उंच आहे. राजवाड्याचें आंतील काम पाहण्यासारखें आहे. राजवाड्यांत निरनिराळीं दालनें, दरवारचा दिवाणखाना, राण्यांच्या राहण्याच्या जागा, स्नानगृहे, वगैरे सर्व सोई आहेत. सर्व राजवाडा पाहिला म्हणजे मानसिंगाच्या अभिरुचीचें व त्याच्या शिल्पकलाप्रियतेचें मोठें नवल वाटतें. हा सर्व राजवाडा हिंदु वास्तु-पद्धतीचा आहे. राजवाड्यामध्ये रंगाचें कामहि केलेलें आहे, तें फार सुवक आहे. मनोरे व घुमट प्रेक्षणीय असून राजवाड्याची एकंदर घटना फार कुशलतेची आहे. प्रसिद्ध मोगल बादशाह बाबर हा, १५२७ मध्ये येथे आला होता. त्या वेळीं राजवाडा बांधून २० वर्षे झाली होती. त्यानें या वाड्याचें हुबेहुब वर्णन करून ठेविलें आहे.

मानसिंगाच्या वेळची दुसरी इमारत म्हणजे गुजरी महाल ही होय. हा महाल मानसिंगानें आपली आवडती राणी मृगनयना हिच्याकरितां बांधला होता. हाहि पाहण्यासारखा आहे.

किल्ल्यावर तीन देवळे प्रेक्षणीय आहेत. पहिल्या दोहोंना धाकटें व मोठें सासनाहु म्हणतात. हा सहस्रनाहु याचा अपभ्रंश असावा; असा तर्क केलेला आहे. अडाणी लोक या देवळांना सासू सुनेचीं देवळे म्हणतात. कांहीं युरोपीयनांनीं यांना जैन देवळे म्हणले आहे, परंतु ते

प्रवास-वर्णन.

बरोबर नाही. हीं देवळें हिंदु देवतांचीच आहेत. मोठ्यावर १०९२ सालचा शिलालेख आहे व त्यांत हें देऊळ ग्वालेरचा कचवार राणा महीपाल यानें बांधलें, असें लिहिलें आहे. याला पद्मनाथ देऊळ ह्मणतात. शिलालेखांत याला हरिसदानन असें ह्मटलें आहे. या देवळाचें जोतें १२ फुट उंच असून त्यावर सुबक कोरीव काम केलेलें आहे. देऊळ १०० फुट लांब व ६३ फुट रुंद आहे. पूर्वी तें १५० फुट उंच होतें. देवळाचें एकंदर काम प्रेक्षणीय आहे. धाकटें सासवाहु याच नमुन्यावर आहे, परंतु तें लहान प्रमाणावर आहे. तिसऱ्या देवळाला तेलीमंदिर ह्मणतात. याचें पूर्वीचें नांव तैलंगण मंदिर असें होतें. त्याचें हल्लीचें नांव अपभ्रष्ट होऊन झालें आहे. या देवळाची पद्धति तैलंगण प्रांतांतील आहे. किल्ल्यावरील सर्व इमारतींत हें उंच ह्मणजे ११० फुट आहे, देवळाचा आकार चौकोनी आहे. चौकोनाची एक बाजू ६० फुटांची आहे. याचें शिखर वेलगाडीच्या वांकलेल्या तट्ट्याच्या आकाराचें आहे. हेंहि देवालय फार सुबक आहे व नक्षीचें काम पहाण्यासारखें आहे.

झालें. येथें आमचें ग्वालेरपुराण संपलें. ह्या सुंदर इतिहासप्रसिद्ध स्थळाची रजा घेतांना आह्मांला फार वाईट वाटलें; परंतु नाइलाज ह्मणून आह्मी आपल्या पुढील प्रवासास निघालों. ग्वालेरीहून आह्मी आग्र्यास गेलों. परंतु आग्र्यासारखें ठिकाण उभ्या उभ्या पहाण्यासारखें नाही. तसेंच हिंदुस्थानची नवी राजधानी हिची, व कौरवपांडवांपासून प्रसिद्धीस असलेला भाग याची अशी उडत उडत भेट घेणें ह्मणजे त्या स्थळांचा अपमान करणें होय, असा विचार करून आह्मी दिल्लींत न शिरतां उत्तर हिंदुस्थानांतील माझें विश्रांतीचें सदर स्टेशन मुरादाबाद येथें आलों. येथें पांचसहा दिवस प्रियजनाच्या सहवासांत मोठ्या आनंदानें घालविले व मग तेथून हरिद्वाराला आलों.

— ३ —

हरिद्वार किंवा गंगाद्वार.

शिरः शर्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरम् ।
महीध्रादुत्तुंगादवनिमवनेश्चापि जलधिम् ।
“अधो गंगा सेयं पदमुपगता लोकविमुदे”

मागल्या लेखाच्या शेवटी सांगितल्याप्रमाणे आहोी मुरादाबादेस पांच सहा दिवस मुक्काम केला. मुरादाबाद ईब्रन्याच मोठ्या वस्तीचें शहर असून तें तीन चार रेलवेचें जंक्शन स्टेशन आहे. तेथूनच नैनितालकडे जाणारा रेलवेचा एक फांटा निघतो. दुसरा फांटा मुसलमान लोकांच्या कॉलेजामुळें प्रसिद्धीस आलेल्या अलीगडकडे जातो. औंदरोहिलखंड रेलवेची एक मोठी शाखा—सहारहाणपुर ते मोगलसराई—इजवर मुरादाबाद आहे. येथून लकसरपर्यंत या मुख्य शाखेनें हरिद्वारला जाण्याकरितां जावें लागतें. लकसरपासून डेहराडून या शीतळ निवासस्थानापर्यंत एक रेलवेची शाखा जाते. तिच्यावरच हरिद्वार आहे. लकसरपासून प्रथमतः हरिद्वारपर्यंत रेलवेचा फांटा तयार केला गेला. तो १८८६ मध्ये पुरां झाला, व तोच पुढें १९०० सालीं डेहराडूनपर्यंत नेण्यांत आला. डेहराडूनहून मसुरीला (हिमालयांतील दुसरें उंच ठिकाण) वाट जाते. मुरादाबादेपासून हरिद्वार शंभर मैल लांब आहे. सोईस्कर गाडी मुरादाबादेहून रात्रीं निघून हरिद्वारास सकाळीं पोहोंचते. लकसर जंक्शनला मात्र बराच वेळ थांबावें लागतें.

प्रवास-वर्णन.

आर्ही हरिद्वारास जाण्याकरितां रात्री अकरा वाजतां निघालों तों लकसरला सुमारे ४ वाजतां येऊन पोहोंचलों. तेथें दोन अडीच तास थांबावें लागलें. परंतु पुढल्या प्रवासास अर्धा तास सुद्धां लागला नाही. प्रवास रात्रीचाच असल्यामुळें मुरादाबादेपासून लकसरपर्यंतचा प्रदेश दिसला नाही. परंतु राहून राहून मनाला एक प्रकारचा संतोष वाटत होता. हरिद्वार, गंगोत्री, बदरिकेद्वार हीं उत्तरेकडील अत्यंत पवित्र स्थानें; यांचीं नांवां मी लहानपणीं आमच्या वडील मंडळीच्या तोंडून ऐकलीं होतीं. या यात्रा घडण्यास फारच मोठी पूर्वपुण्याई लागते, अशा प्रकारचे उद्गार मी ऐकलेले होते. त्यांचें मला आतां स्मरण झालें. या पूर्वकाळीं अत्यंत विकट अशा यात्रापैकीं हरिद्वार तरी अर्वाचीनकाळीं थोडें जास्त सुलभ झालें आहे. तरी पण असें पवित्र स्थान एका दीड वर्षांच्या आंत मला दोनदां पाहावयास मिळालें, हें पाहून माझी पूर्वपुण्याई खरीच फार मोठी असली पाहिजे, असें वाटून मला एक प्रकारचा आनंद झाला. कारण, मी हरिद्वारला दोन वेळां गेलों. पहिल्यांदां गेलों तो १९१० च्या आक्टोबरमध्ये गेलों होतो. त्या वेळीं फक्त दोन दिवसच मी तेथें वास केला होता. या खेपेला आर्ही तेथें सुमारे एक आठवडा काढला. यामुळें या सुंदर व पवित्र स्थानाची निरनिराळ्या ऋतूंतली शोभा मला पहाण्यास मिळाली. या लेखांत माझ्या पहाण्यांत आलेल्या त्या स्थळाच्या दोन्ही स्थितींचें मी वर्णन देणार आहे.

वर लिहिलेंच आहे, कीं, आर्ही लकसरला सुमारे चार वाजतां येऊन पोहोंचलों. या दिवसांत इकडे संधिप्रकाश फार वेळ असल्यामुळें चार साडेचार वाजतां चांगलें दिसूं लागतें. या ठिकाणापासून हरिद्वारचे पंडे दृष्टीस पडूं लागतात. यात्रेकरूंच्या शोधार्थ ते प्लॅटफार्मावर सारखे हिंडत असतात; व भेटेल त्याला “हरिद्वाराला जावयाचें आहे ? कोठें उतरणार ? तुमचें नांव काय ? तुमचा येथें पंढ्या आहे ?” वगैरे प्रश्न विचारण्याचा सपाटा लावतात. मी पहिल्या खेपेला हरिद्वाराला गेलों होतो, तेव्हां एका पंढ्याचे घरीच उतरलों होतो, परंतु तेथली जागा फार कोंदट व गैरसोईची होती. लहणून या खेपेला आर्ही मुरादाबादेहून, गांवा-

बाहेरील एका चांगल्या धर्मशाळेच्या व्यवस्थापकाला पत्र घेतलें होतें. लकसरपासून बऱ्याच झाडीच्या प्रदेशाला सुरवात होते व उत्तरेच्या दाजूला टेकड्या टेकड्या दिसूं लागतात. “अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा । हिमालयो नाम नगाधिराजः ।” असें ज्या पर्वताचें वर्णन केलेलें आहे, त्या पर्वताच्याच पायथ्याशीं आपण चाललों आहों, असें या लहानशा टेकड्या पाहून वाटत नाहीं. ज्याप्रमाणें नदाच्या उगमाशीं नद लहानशा झऱ्यासारखा असतो, व त्याचाच पुढें प्रचंड नद बनतो, तशांतली या टेकड्यांची स्थिति आहे. दोंगभर वाटणाऱ्या या थोड्या टेकड्यांचाच वर जातां जातां अलंध्य पर्वत बनून, त्यांचीच कांचनगंगा धवलगिरी वगैरे सारखीं अष्टावीस एकुणतीस हजार फूट उंचीचीं शिखरें झालेलीं आहेत. हें मनांत आलें ह्मणजे सृष्टिकर्त्याचें कौतुक केल्यावांचून रहावत नाहीं.

याप्रमाणें विचार मनांत येत आहेत नाहींत तोंच हरिद्वारचें स्टेशन आलें व आमची उतरण्याची घाई झाली. स्टेशनवर तर काय पंड्यांची गर्दचिगर्दी होऊन गेली. या पंड्यांचा पोशाख अगदीं साधा असतो. नेसूं धोतर, अंगांत एक शुभ्र तालिमबाजी सदरा व डोक्यास पांढऱ्या विरविरीत कापडाची तीन चार पैशांची टोपी. कांहींजणांजवळ वह्यांची पुडकीं असतात. हे लोक यात्रेकरूंना आपल्या घरीं येण्याबद्दल सारखा लकडा लावीत असतात. स्टेशनच्या बाहेर पंड्यांच्या आंतल्यापेक्षां मोठाल्या झुंडीच्या झुंडी दृष्टीस पडतात. यात्रेकरूगणिक येथें पंड्ये आहेत कीं काय, असा भास होतो व एका दृष्टीनें हें खरेंहि आहे. या गांवची वस्ती म्हणजे मुख्यतः पंड्यांचीच आहे. पंडे, यात्रेकरूंना लागणारे मिठाई व इतर जिन्नस विकणारे पुरभय्ये, आणि परान्नपुष्ट वैरागी व याचक या त्रिवर्गानें या गांवची सर्व वस्ती झालेली आहे. या प्रत्येकाचा घदा ह्मणजे यात्रेकरूंना लुटण्याचा ! प्रत्येक पंड्याला असें वाटतें, कीं, आपण यात्रेकरूजवळ किती मागूं आणि किती नाहीं. बाकी या पंड्यांमध्ये बरेच लोक चांगले सधन असतात. कांहीं तर फारच श्रीमान् झालेले आहेत. तरी यांचा धनलोभ मात्र कमी झालेला नाहीं. वैराग्यांची व तपस्व्यांची तर गोष्टच

प्रवास-वर्णन.

बोलूं नका. हे लोक यात्रेकरूंच्या पैशावर सारखी चैन करीत असतात. बाजारं नून आपण जाऊं लागलों ह्मणजे हे तुंदिलतनु लोक सारखे पाठीस लागतात. एक ह्मणतो “बाबूजी हमकू दूध लाव !” दुसरा ह्मणतो “बाबूजी हम मलई चाहते हमकू मलई देव !” तिसरा तिसरेंच कांहीं भागतो ! सारांश, या लोकांना याचना व भोजन यांखेरीज दुसरा विषयच ठाऊक नाही. याप्रमाणें येथले लोक पाहून व त्यांची दिनचर्या व एकंदर वृत्ति आणि वागणूक पाहून मनुष्याला एक प्रकारचा खेदच होतो. काय या लोकांचें जीवित ! वक्त्रांही याचनकृते क्षुद्धेच जिव्हा अशी यांची वृत्ति व कृति ! अशा माणसांबद्दल आदर वाटण्या-ऐवजी तिरस्कार मात्र उत्पन्न होतो. याप्रमाणें येथल्या वस्तीकडे पाहिलें ह्मणजे धर्मवृत्ति जागृत न होतां उलट मावळूनच जाते. तरी या ठिकाणचें सृष्टिसौंदर्य पाहिलें ह्मणजे मात्र याच्या अगदीं उलट परिणाम होतो व या स्थानाचें इतकें माहात्म्य व पावित्र्य सतत कायम कां राहणार हें ध्यानांत येतें. असो.

वर सांगितलेंच आहे, कीं, आह्मांला या खेपेला पंड्याच्या साहाय्याची जरूरी नव्हती. ह्मणून आह्मीं एक दोन घोड्यांची गाडी करून त्यांत सर्व सामान भरलें व आमच्या ठरलेल्या ठिकाणीं जाण्यास निघालों. तरी एक पंड्या आमच्या गाडीच्या बॉक्सवर बसलाच ! गांव लहानच असल्यामुळें आमची धर्मशाळा आह्मांला तेव्हांच सांपडली. अर्थात्, आह्मांला पंड्याची मुळांच गरज लागली नाही. तरी पण आह्मीं हरिद्वाराहून निघण्याचे आधीं, आमचेबरोबर आलेल्या पंड्यास एक रुपया दिला !

आह्मीं ज्या धर्मशाळेंत उतरण्यास गेलों होतो, ती धर्मशाळा साधारण गांवाबाहेर असून चांगली प्रशस्त व स्वच्छ होती; व तेथील व्यवस्थापकहि फार चांगला माणूस असल्यामुळें व त्याला थोडें फार इंग्रजी येत असल्यामुळें आह्मांला भाषाव्यवहाराची अडचण भासली नाही व आमची सर्व सोय उत्तम झाली. प्रथमतः जेव्हां मी हरिद्वारास आलों होतो तेव्हां जेवणाखाणाचे बरेच हाल झाले. ह्मणून या खेपेला आह्मीं बरोबर अलीकडे प्रचारांत येऊं घातलेला ‘कुकर’ घेतला होता. प्रवासांत या ‘कुकर’पासून

फारच सोय व सुख होतें. कारण त्याला लाकूडफाटें किंवा चूल लागत नाही. एक प्रायमस स्टोव्ह बरोबर असला म्हणजे सर्व काम भागतें. या कुकरनें आह्लांला पुराणांतरींच्या द्रौपदीच्या स्थालीचीच आठवण झाली. त्या स्थालींत ज्याप्रमाणें इच्छेप्रमाणें आपोआप अन्न तयार होत असे, तसाच येथेहि प्रकार होतो. भाजी, भात, वरण हे पदार्थ 'कुकर' मध्ये घालून 'कुकर' स्टोववर ठेवून खुशाल बाहेर जावें व तास दीड तासानें परत यावें, तों स्वयंपाक्यानें तयार केल्याप्रमाणें सुंदर अन्न तयार होतें. अशी आमची व्यवस्था असल्यामुळें आमचा हरिद्वार येथील आठवडा फारच सुखानें व आनंदानें गेला; व तो इतक्या जलद गेला, कीं, आमचें हरिद्वारचें रहाणें स्वप्नांतील तर नव्हे, असें आह्लांला केव्हां केव्हां वाटे.

हरिद्वार या पवित्र स्थानाचा विशेष म्हणजे येथील गंगा होय. याकी, हें गांव काशी, प्रयाग, मथुरा किंवा द्वारका यांप्रमाणें मोठें नाही. येथली वस्ती अवघी चार हजार आहे. येथें मोठमोठ्या इमारती नाहीत. येथें भव्य देवळें नाहीत. येथें मोठा व्यापार आहे असाहि प्रकार नाही. प्रत्यक्ष गांव मोठ्याशा खेड्यासारखें आहे. घरेंहि सामान्यच आहेत. परंतु या गांवची रचना, ठेवण व येथली गंगा हीं मात्र अप्रतिम आहेत. म्हणूनच या गांवाला फार प्राचीन काळापासून इतकें पावित्र्य आलेलें आहे.

हें पवित्रस्थान निरनिराळ्या काळीं निरनिराळ्या नांवानें प्रसिद्ध होतें. प्रथमतः शिवभक्त व विष्णुभक्त यांचेमध्ये या गांवाच्या नांवासंबंधाने मोठा वाद आहे. शिवभक्त म्हणतात या गांवाचें नांव हरद्वार. विष्णुभक्त म्हणतात या गांवाचें खरें नांव हरिद्वार. या दोन पंथांच्या लोकांमध्ये मोठमोठ्या मारामान्या या स्थळीं होत व त्या अगदीं अव्वल इंग्रजीपर्यंत चालत असत. या गांवाचें फार जुनें नांव कपिल हें होय व अजूनहि कपिल-स्थान ह्मणून एक जागा दाखविण्यांत येते. कपिल हा एक फार प्रख्यात तपस्वी होता. या कपिल शहरालाच तैमुरलंगानें आपल्या इतिहासांत कुटिल म्हटलें आहे असें म्हणतात. प्रसिद्ध चिनी प्रवासी हुएनसंग हा या ठिकाणीं आला होता. त्यानें या गांवाचें नांव मोयुलो असें दिलें आहे.

प्रवास-वर्णन.

मोयलो म्हणजे मयापुर किंवा मयूर असावे. मयापुर या नांवाचें फार जुने ठिकाण हरिद्वारच्या दक्षिणेस फारच जवळ आहे. अकबराच्या कारकीर्दीतील प्रसिद्ध इतिहासकार अबुल फाजल यानें या गांवाला मय अथवा हरिद्वार असें म्हटलें आहे. अकबराच्या काळीं येथें तांब्याच्या नाण्यांची एक टांकसाळ होती व अकबर आपल्याला प्यावयाला पाणी नेहेमीं या ठिकाणाहून नेत असे, असें म्हणतात. या ठिकाणाला गंगाद्वार असेंही नांव आहे व मुसलमान इतिहासकार या स्थळाचा निर्देश गंगाद्वार हणूनच करतात; व पुढील वर्णनावरून हेंच नांव अन्वर्थक आहे असें दिसून आल्याखेरीज राहणार नाही.

या पवित्र स्थानाचें येवढें पूर्वचरित्र बरस आहे. आतां आपण त्याच्या सांप्रतच्या स्वरूपाकडे वळूं. हरिद्वार हें गांव गंगेच्या दक्षिण तीरावर शिवालिक नांवाच्या हिमालयाच्या पायथ्याशीं असलेल्या टेकड्यांच्या वाजूला वसलेलें आहे व गंगानदी थेट गांवाला व टेकड्यांना लागून गेली आहे. नदीच्या दोन्ही तीरांस टेकड्यांची रांग आहे व मध्यें एक दरी झाली आहे. यामुळें हिमालयानें जणूं काय आपल्या लहान लहान टेकड्यांचें एक दार बनवून त्यांतून गंगेला जाण्यास वाट दिली आहे कीं काय असा भास होतो. कारण, दोन टेकड्यांमधला भाग खिंड किंवा द्वार यासारखाच खरोखरी दिसतो व हणून गंगाद्वार हें नांव जास्त अन्वर्थक आहे असें आम्हीं वर म्हटलें आहे. गांवच्या वरच्या वाजूला नदीकिनाऱ्यावर उभें राहून उत्तर दिशेकडे दृष्टि फेंकली म्हणजे अद्वितीय देखावा दिसतो. दृष्टि पांचत नाही येथपर्यंत सारखी टेकड्यांची रांगची रांग लागलेली दिसते. या टेकड्या एकावर एक अशा सारख्या चढत चढत गेलेल्या आहेत. व आपण दृष्टि कितीहि उंच केली तरी या टेकड्या हणून संवत नाहीत. अगदीं दूरवर डोळे ताणून ताणून पाहिलें म्हणजे पांढऱ्या शुभ्र रंगाची पर्वतराजि दिसूं लागते. ही पर्वतराजि आहे किंवा पांढऱ्या ढगाचा समुदाय आहे, याबद्दल आंति उत्पन्न होते. परंतु बर्फाच्छादित हणूनच सदाभवत अशा हिमवानाचा हा धवलध्वज होय, अशी खात्री झाली म्हणजे मन सानंदाश्चर्यांत निमग्न होतें. या पर्वतराजीच्या खालीं

पाहिलें म्हणजे स्फटिकाप्रमाणें शुभ्र असा गंगाप्रवाह दूरपर्यंत दिसतो. गंगेच्या पाण्याइतकें शुभ्र व निर्मल पाणी दुसऱ्या कोणत्याहि नदीचें नसेल. मी पाहिल्यानें हरिद्वारास गेलों तो आक्टोबरमध्ये. तो ऋतु हरिद्वारास जाण्यास सर्वांत उत्तम. त्या ऋतूंत येथील हवा फारच चांगली असते. फार थंडीहि नाही, फार उष्णताहि नाही. पाणी तर इतकें निर्मळ व स्वच्छ असतें, कीं, गळाभर खोल पाण्यांतसुद्धां एकादी सुई किंवा टांचणी स्पष्टपणें दिसते. या नदीच्या प्रसन्न पाण्याकडे पाहून प्राण्याचें मन प्रसन्न झाल्याखेरीज राहतच नाही. एकीकडे त्या हिरव्यागार टेकड्या, व त्यांचेच पायथ्याशीं शुभ्र दगड, व तो स्फटिकाप्रमाणें शुभ्र पाण्याचा प्रवाह, हा देखावा एकसमयावच्छेदेंकरून पाहिला म्हणजे कसाहि मनुष्य असो त्याचा अंतरात्मा गारीगार झाल्याखेरीज रहात नाही. त्या पवित्र स्थानीं क्षणभर उभें राहिल्यावर आमचीहि तीच अवस्था झाली. हिमालयाचा शुभ्र विस्तार, जणूं कांहीं स्वर्गापर्यंत पोंचलेला दिसत होता व त्याची एक सोपानपरंपरा झाली आहे, असा भास होई. गंगा स्वर्गांतून आली ती याच सोपानपरंपरेनें आली. ती प्रथम स्वर्गांतून शंकराच्या डोक्यावर पडली, तेथून हिमवानाच्या माथ्यावर पडली व तेथून अवनितलाला पोंचून खालीं खालीं जात शेवटीं सागराला मिळाली, असें भर्तृहरीनें वर्णन केले आहे तें अत्यंत यथार्थ आहे असें मला वाटलें. तसेंच, सृष्टिदेवीचे अद्वितीय देखावे पाहिल्यावर त्यांचें रूपकात्मक वर्णन करण्याची कवीला स्फूर्ति होऊन त्या रूपकात्मक वर्णनाच्याच पुढें पुराणांतील कथा होतात असें जें म्हणतात, त्याचीहि सत्यता माझ्या डोळ्यांपुढें उभी राहिली. व असलाच एकादा गंगेचा देखावा पाहून महाभारतांतील किंवा रामायणांतील गंगा-वतरणाची कथा एकाद्या कवीच्या डोक्यांत आली असावी, असें मला त्या वेळीं वाटलें व त्या देखाव्यानें मला माझ्या लहानपणच्या एका अदृष्टपूर्व अनुभवाचें स्मरण झालें. मी लहानपणीं पुण्यांत इग्रजी शिकण्यास होतो, त्या वेळीं आम्हांला पुण्यास कोंकणांतून येण्याजाण्यास ब्रैलगाडीच्या रस्त्यानें जावें लागत असे. एका मे महिन्यांत आम्हांला पुण्याहून निघून आमच्या गांवीं जात होतो. वाटेंत आम्हांला प्रचंड सह्याद्री ओलांडावा

प्रवास-वर्णन.

लागतो. आम्हीं पहांटेच्या सुमारास सह्याद्रीच्या पुष्कळ उंच उंच टेकड्या उतरून एका पर्वताच्या शेवटाला आलों, तों तेथे मीं एक अद्वितीय देखावा पाहिला. त्या दिवशीं धुकें फार आलें होतें. आम्ही समोर दिसणारे डोंगर ओलांडून कोंकणाच्या बाजूकडील डोंगरांच्या माथ्यावर आलों मात्र, तों आमच्यापुढें एक अफाट समुद्र पसरला आहे असें आम्हांला वाटलें ! तें सर्व जग व्यापणारें धुकें थेट समुद्राप्रमाणें भासत होतें. ज्या ठिकाणीं धुकें किंचित् कमी दाट होतें तेथे थोडा भूमिभाग दृग्गोचर होत होता. असे भूमिभागाचे लहान लहान तुकडे समुद्रांतील लहान लहान चेटाप्रमाणें दिसत होते. हा विलक्षण देखावा पहात आम्ही किती वेळ तरी उभे होतो. इतक्यांत आमच्यामागे पूर्व दिशेला सूर्यानें आपलें डोकें उदयाचलाच्या माथ्यावर काढल्याबरोबर त्याचे किरण त्या हिमतुषारमय समुद्रावर पडूं लागले, तसतसें तें धुकें वितळून आम्हांला समुद्राच्या ठिकाणीं जमीन दिसूं लागली, व या समुद्राचा हा पालट एका क्षणांत झाला. हा विलक्षण देखावा पाहून कोंकणप्रांत निर्माण झाल्याची कथा कशी उत्पन्न झाली असेल, याची मला उत्तम कल्पना आली. पूर्वी सह्याद्रीपर्यंत समुद्र होता, म्हणजे सर्व कोंकणाचा भाग जलमय होता. पुढें परशुरामानें आपल्या बाणानें समुद्राचें पाणी मागे हटवून कोंकणाचा भूमिभाग निर्माण केला, अशी दंतकथा आहे. ही दंतकथा मीं पाहिलेल्या देखाव्यावर उत्तम रूपक आहे. तेव्हां माझ्यासारख्या प्रत्यक्ष अनुभव आलेल्या एकाचा कवीनें ही दंतकथा रचली असावी, असें मला त्या वेळीं वाटलें. हरिद्वारच्या गंगाकिन्यान्यावरील अलौकिक देखावा अवलोकन करून गंगावतरणाची कथा अशीच रूपकानें निर्माण झाली असावी, असें मला वाटतें. ही कथा रामायणांत व महाभारतांत बहुतेक सारखीच आहे. महाभारतांत गंगावतरणाचा अगस्त्य ऋषीनें समुद्र प्राशन करून टाकल्याच्या कथेशी संबंध जोडला आहे येवढेंच. इक्ष्वाकु वंशांत फार प्राचीन काळीं सगर ह्मणून मोठा राजा होऊन गेला. त्याला दोन बायका होत्या. एकीपासून त्याला असमंज म्हणून चिरकालिक कीर्ति मिळविणारा मुलगा झाला, व दुसरीपासून साठ सहस्र मुलगे झाले. सगरानें एकदां अश्वयज्ञास प्रारंभ

केला. परंतु त्याचा अश्व असूयाप्रेरित इंद्रानें पळवून नेऊन पाताळांत कपिलमहामुनि तप करीत होते तेथें ठेवला. सगरानें आपल्या साठ सहस्र मुलांना अश्वशोधार्थ पाठविलें. त्यांनीं अश्वचा दशदिशा शोध केला तरी त्याचा सुगावा लागला नाहीं. तेव्हां त्यांनीं पित्राज्ञेनें पृथ्वी खणण्यास प्रारंभ करून ते पाताळापर्यंत खणीत गेले. तेथें त्यांनीं कपिल महामुनि व त्यांचे शेजारीं आपला यज्ञाश्व पाहिला. हाच चोर समजून ते त्याच्या अंगावर धावले. कपिल महामुनींना राग येऊन त्यांनीं या साठसहस्र सगर पुत्रांना भस्मसात् करून टाकिलें. इकडे सगर आपले मुलगे अजून कां येत नाहींत अशा विवंचनेंत होता. शेवटीं फार काळ लोटला म्हणून त्यानें आपला नातू अंशुमान याला त्यांचे शोधार्थ पाठविलें. तो शोध करीत करीत कपिल महामुनि ज्या ठिकाणीं होते त्या ठिकाणीं आला व त्यानें त्या मुनीला प्रणाम करून त्यांना कुशल प्रश्न केले व आपल्या चुलत्यांची माहिती विचारली. तेव्हां कपिल महामुनि संतुष्ट होऊन त्यांनीं त्याला अश्व परत दिला व सगराच्या भस्मसात् झालेल्या मुलांच्या उद्धाराकरितां गंगा पातालाप्रत आणण्यास सांगितलें. अश्व परत आल्यावर सगरानें आपला यज्ञ पुरा केला. अंशुमानाला गंगा खालीं कशी आणावी हें समजलें नाहीं. पुढें त्याला दिलीप म्हणून मुलगा झाला, त्यानेंहि गंगा आणण्याची खटपट केली, परंतु त्याचेहि हातून सगरपुत्रांचा उद्धार झाला नाहीं. परंतु दिलीपाचा मुलगा भगीरथ म्हणून होता. हा फार धार्मिक व दृढनिश्चयी होता. त्यानें आपल्या पूर्वजांचा उद्धार करण्याचा निश्चय केला व त्याकरितां त्यानें घोर तप आरंभलें. त्या तपानें प्रसन्न होऊन गंगेनें पाताळामध्यें जाण्याचें कबूल केलें. परंतु “स्वर्गाहून खालीं पडतांना माझा वेग पृथ्वीला सहन होणार नाहीं. तरी तूं शंकराची आराधना करून त्यांना आपल्या डोक्यावर मला घेण्यास विनंति कर.” असें गंगेनें सांगितलें. गंगेच्या सांगण्याप्रमाणें भगीरथानें पुनः तप करून शंकराला प्रसन्न करून घेतलें. शंकरहि त्याच्या तपानें प्रसन्न होऊन त्यानें गंगेला धारण करण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें प्रथमतः गंगा स्वर्गांतून शंकराच्या डोक्यावर पडली, तेथून हिमालयाच्या माथ्यावर पडली, तेथून जमिनीवर फार

प्रवास-वर्णन.

वेगानें आली व पुढें भगीरथाच्या रथाचे मागोमाग समुद्रापर्यंत जाऊन पुढें आताळांत गेली. तेथें भगीरथानें आपल्या पूर्वजांच्या भस्मावर गंगा-जल शिंपडलें व त्यांना जलदान केलें. व त्या योगानें ते सर्व स्वर्गाप्रत गेले. गंगावतरणाची ही कथा म्हणजे स्वाभाविक दिसणाऱ्या सृष्टीच्या देखाव्यावर एक प्रकारचें कविकृत रूपक आहे असें कोणास वाटणार नाही ? असो.

आतां आपण हरिद्वारच्या प्रेक्षणीय स्थळांकडे वळूं. येथलें पहिलें प्रेक्षणीय स्थळ व अत्यंत पवित्र स्थान म्हणजे 'हरीकी पायरी' होय. हा स्नानाचा घाट आहे व याच्या एका भिंतीच्या एका कोनाड्यांत विष्णूच्या पादुका असलेला एक दगड बसविलेला आहे. हा घाट पूर्वी फार लहान होता. त्याला ३९ पायऱ्या होत्या व तो ३४ फूट लांब होता. सर्व यात्रेकरुंची इच्छा या घाटावर येऊन स्नान करण्याची असते. यामुळे येथें अत्यंत गर्दी होते. १८२० मध्ये मोठ्या यात्रेच्या प्रसंगी अत्यंत गर्दीने ८३० माणसें मेळीं. तसेंच पुष्कळ माणसें वारंवार बुडून मरत; ह्मणून सरकारनें हा घाट साठ पायऱ्यांचा व शंभर फूट लांबीचा केला. १८९२ मध्ये येथें कालराही फार झाला होता. याकरितां हरिद्वार इंप्रुव्हमेंट सोसायटी काढण्यांत आली व तिनें पुष्कळ सुधारणा घडवून आणल्या. सर्व नदीकिनारा व नदीचा तळ फरसबंदी केला. या घाटावर नेहमीं पाण्याचा सारखा व वेताचा प्रवाह येईल, अशी तजवीज केली. गंगानदी पर्वत सोडून मैदानावर या ठिकाणीं एकदम पसरते; यामुळे तिचे येथें पुष्कळ फांटे झालेले आहेत. पश्चिमेकडच्या फांट्यावर हरिद्वार आहे. आक्टोबरमध्ये जेव्हां मी हरिद्वारास गेलों होतो, तेव्हां या घाटाजवळ मुळींच पाणी नव्हतें. हा सर्व भाग पांढऱ्या दगडांनीं युक्त दिसत होता. नदीचा प्रवाह या ऋतूंत अत्यंत कमी होतो. पण या दिवसांत गंगेचें पाणी फारच सुंदर दिसतें. या ऋतूंत स्नान करण्याकरितां घाटाजवळचा किनारा सोडून जरा पलीकडच्या प्रवाहाकडे जावें लागतें. परंतु या खेपेला जेव्हां मी हरिद्वारला आलों, तेव्हां सर्व फांटा तुडुंब भरून चालला होता. ज्याप्रमाणें वर्षाकालांत आपल्या इकडे नद्या दुथडी भरून वेगानें जातात,

तशी या वेळीं गंगानदी भरून चालली होती. हा देखावा पाहून मला विलक्षण आश्चर्य व कौतुक वाटलें. ज्या वेळीं सर्व ठिकाणी पाण्याची टंचाई होते, ज्या कालांत सर्व नद्यांना पाण्याचें दारिद्र्य येतें, त्याच भर उन्हाळ्याच्या दिवसांत या नदीला मोठा पूर आलेला पाहून प्रथमच उत्तर हिंदुस्थानांत जाणाराला याचें फारच आश्चर्य वाटतें. पण या पुराचें कारण उघड आहे. उष्णतेमुळें हिमालयावरील बर्फ भराभर वितळूं लागतें व त्यामुळें या नदीला मोठा पूर येतो. हिमालयांतून निघणाऱ्या सर्व नद्यांचा हाच विशेष आहे. हरिद्वारच्या ऋतुभेदामुळें झालेल्या विपर्यासाकडे पाहून मला सानंद आश्चर्य वाटलें व उत्तररामचरित्रांतील 'पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम्' या श्लोकाची आठवण झाली. मात्र या ठिकाणी 'पुरा यत्रारोधः सलिलमधुना तत्र सरिताम्' असा प्रकार झाला होता. हरिद्वारच्या देवळामधील सर्वांत मोठें व महत्त्वाचें देऊळ गंगाद्वार हें या शेजारीच आहे. हरीकी पायरीचा देखावा खरो-खरच अवर्णनीय आहे. प्रत्यक्ष पाहिल्याखेरीज त्याच्या सौंदर्याची कल्पना करतां येणार नाही.

याच्या दक्षिणेस सारखा विटांची फरशी केलेला अर्वाचीन तऱ्हेचा प्लॅटफॉर्मसारखा घांट आहे व त्याचे एका बाजूला नदीचा प्रवाह व एका बाजूला धर्मशाळा व देवळें लागतात. काशी किंवा मथुरा या ठिकाणींहि असाच देखावा आहे खरा, तरी पण तेथें घांटाघांटाचा संबंध नाही; यामुळें नदी किनाऱ्याला सारखें फिरतां येत नाही. हरिद्वारचा हा एक विशेष आहे. या ठिकाणी सायंकाळीं फिरावयास येण्याची फार मौज वाटते. आमचा येथें मुक्काम असेपर्यंत रोज सायंकाळीं येथें सहल करण्यास येण्याचा आमचा परिपाठ असे. एकीकडे तुडुंब भरून वेगानें धांवणारी प्रचंड नदी व दुसरीकडे निरनिराळ्या तऱ्हेच्या सारख्या लागलेल्या इमारतींचा देखावा व उत्तरेस तो हिमाच्छादित धवलगिरी ! हा देखावा अद्वितीय दिसतो व या ठिकाणापासून केव्हांहि हलूं नये असें वाटतें. इतर सर्व पवित्र स्थानांपेक्षां हरिद्वारचा हाच विशेष आहे कीं, त्या ठिकाणी धार्मिक पावित्र्य व सृष्टिसौंदर्य यांचा पूर्ण मिलाफ झालेला आहे आणि

प्रवास-वर्णन.

यामुळें हें स्थान केवळ धर्मश्रद्ध लोकांनांच प्रिय होतें असें नाहीं, तर तें आमच्यासारख्या माणसांसहि अत्यंत प्रिय वाटतें व अशा ठिकाणीं वर्षांचे कांहीं दिवस घालवितां आले, तर ती महद्भाग्याची गोष्ट होय, असें वाटूं लागतें. असो.

हरिद्वारमधलें दुसरें प्रेक्षणीय स्थळ म्हणजे गांवावरून उत्तरेच्या बाजूला जाणारा रस्ता व तेथील सृष्टिसौंदर्य होय. हाहि देखावा अवर्णनीय आहे. गांवाला लागूनच टेकड्या आहेत हें वर सांगितलेंच आहे. या टेकड्यांना लागूनच केव्हां केव्हां टेकड्यांचा भेद करून व केव्हां केव्हां बोगदा पाडूनच डेहराडूनचा रस्ता गेला आहे. एकीकडे हा नागमोडीचा रस्ता व त्याच्या पलीकडे प्रचंड टेकड्या आणि दुसऱ्या बाजूला गांव व दुथडी भरून वहात जाणारी नदी हा देखावा प्रेक्षणीय आहे. गांवाजवळ रेलवेचा एक लहानसा बोगदा आहे, त्यामुळें रस्ता सुंदर दिसतो. टेकड्या सर्व खडकाच्या आहेत. या सर्व डोंगरांत लहान लहान गुहा व पर्णकुटिका बांधलेल्या आहेत. या ठिकाणीं बैरागी व तपस्वी लोक राहतात. हा देखावा पाहून पुराणांतरींच्या ऋषींची व त्यांच्या पर्णकुटिकांची आठवण झाल्याखेरीज रहात नाहीं व या ऋषींची पूर्वींची राहणी किती साधी असे याची थोडीशी कल्पना येते. जरा पुढें गेलें म्हणजे रेलवेचा एक पूल लागतो व या पुलाखालून गेलें म्हणजे भीमघोडा तलाव लागतो, येथें टेकड्या जरा आंत गेल्यासारख्या आहेत व त्या पोकळींत हा तलाव व जवळचीं देवळें बांधलेलीं आहेत. अशी दंतकथा आहे, कीं, पांडवांपैकीं भीमाला गंगावतरणाचे वेळीं येथें घोड्यावर उभें राहण्यास सांगितलें होतें. त्याच्या घोड्याची लाथ लागून तेथें टेकड्यांमध्ये खांच पडली व तिचा तलाव झाला. या दंतकथेला महाभारतांत किंवा रामायणांत मुळींच आधार नाहीं. आपल्या लोकांना निव्वळ नांवावरून दंतकथा बनविण्याची फार संवय आहे, त्याचेंच हें उदाहरण आहे. हा रस्ता आगगाडीच्या रस्त्याचे बाजूनें डेहराडूनपर्यंत गेला आहे. याच रस्त्यानें बद्रीकेदारला जातात. हरिद्वारहून बदरिकेदारास जाण्यास सुमारें दहा दिवस लागतात. प्रवास पार्यांचे करावा लागतो. या रस्त्यानें मैल सव्वा मैल गेल्यावर गंगेच्या

कालव्याचें काम लागतें. तेथें मोठें धरण वगैरे आहे, अशांतला प्रकार नाही. गंगेचे दोनतीन फांटे होतात. त्या निरनिराळ्या फांट्यांत पाणी विभागून न जातां एकाच पश्चिमेकडच्या फांट्याकडे ओघ वळावा अशी तजवीज केलेली आहे. नदीचें पाणी आणखी उंच व्हावें ह्मणून सध्यां कांहीं बांधकाम चाललें आहे तें आम्ही पाहिलें. याप्रमाणें पाण्याचा ओघ हरिद्वारच्या फांट्यांत आणून हरिद्वारच्या खाली नदीच्यापासून कालवा वेगळा करून घेतला आहे. असो.

परंतु हरिद्वारचें सर्वांत प्रेक्षणीय स्थळ म्हणजे कनखल तीर्थ हें होय. कनखल हें गांव हरिद्वारपासून दीड मैलावर आहे. या गांवांत दगडाची फरशी आहे, घरे बऱ्या प्रकारची आहेत. बाजारहि मोठा असून दिसण्यांत बरा आहे. हरिद्वारपासून कनखलला जाण्यास एके मिळतात. ते माणशीं एक एक आणा घेतात. येथें दक्षप्रजापतीचें मोठें देऊळ आहे व नदीच्या तीराला एक लहानसा घांट आहे. किनाऱ्यावर मोठमोठे वडाचे वृक्ष आहेत. या घांटाच्या पायथ्याशींच प्रसिद्ध कनखल तीर्थ आहे. येथल्या गंगेचा देखावा हरिद्वारापेक्षां अगदींच निराळा आहे. येथें नदीचें पात्र फारच रुंद झालेलें आहे व त्यांचे निरनिराळे प्रवाह बनलेले दिसतात. येथून टेकड्या बऱ्याच दूर अंतरावर गेल्या आहेत व हरिद्वार-प्रमाणें येथें नदीच्या किनाऱ्याला भिडलेलीं अशीं देवळें किंवा घरे नाहीत. मी पहिल्यांदां या क्षेत्रीं जेव्हां आलों, त्या वेळचा देखावा मी आजन्मांत विसरणार नाही. नदीच्या घांटाला लागून प्रवाह जोरानें वाहत होता व त्यामुळें पाण्याला फेंस येत होता. आधींच गंगेचें पाणी शुभ्र. त्यांतच तो फेंस मिसळलेला. बरें किनाऱ्याच्या बाजूला असलेले दगड व गोटेहि शुभ्रच. या प्रवाहाच्या समोर व आम्ही ज्या घाटावर बसलों होतो त्याच्या समोरच नदीला एक उंचवटा होता. तो उंचवटा सर्व शुभ्र दगडांनीं व गोठ्यांनीं भरलेला होता व त्यामधून सारख्या शुभ्र पाण्याच्या हजारों धारा खाली कनखल तीर्थांत सळसळ करीत पडत होत्या. यामुळें त्या प्रवाहाला विशेषच शोभा आली होती. सर्व पाण्याकडे नजर ठरत नव्हती. ते हजारों झरे किंवा धारा तर इतक्या वेगानें मुख्य प्रवाहांत

प्रवास-वर्णन.

पडत होत्या की त्या ठिकाणी लहरींचा भास होत होता. हे स्थान पाहून माझे मन थक होऊन गेलें. या ठिकाणी गडबड किंवा मनुष्यवस्तीचा गंधहि दिसून येत नाही. सर्व ठिकाण शांततामय भासतें. अशा प्रकारचें ठिकाण समाधीला व मनाच्या एकाग्रतेला फार उत्तम असें वाटतें. आम्ही घांटा-वर गेलों तेव्हां तेथें कोणीहि माणूस नव्हतें. आम्ही त्या देखाव्याकडे किती वेळ पहात होतो याचें आम्हांला भानच राहिलें नाही. इतक्यांत आमचा गाडीवाला फार उशीर झाला म्हणून आमचा शोध करीत आला व मग आम्हांला निरुपाय म्हणून तेथून पाय काढावा लागला. परंतु तें ठिकाण सोडतांना प्रियजनाचा वियोग होतांना ज्या प्रकारची मनाची स्थिति होते तशी आमच्या मनाची स्थिति झाली. दुसऱ्या खेपेला जेव्हां आम्ही कनखल तीर्थाला आलों तेव्हां तो पूर्वीचा देखावा गुप्त झाला होता. आक्टोबरमध्ये 'हरिकी पायरी' चा घाट शुष्क व जलविहीन होता, तर कनखल तीर्थ जलपूर्ण व आपल्या पूर्ण वैभवांत होतें. मेमध्ये आम्ही गेलों तो 'हरिकी पायरी' जलमय झालेली व आपल्या पूर्ण वैभवांत होती, तर कनखल तीर्थ अगदीं शुष्क जलहीन होतें. तेव्हां या असल्या पवित्र स्थानांना सुद्धां 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण' याप्रमाणें वागविणाऱ्या दैवाच्या फेऱ्यानें सोडिलें नाही, हे पाहून एक प्रकारचा खेद वाटला व ऋतुमानानें या प्रेक्षणीय स्थळांत होणाऱ्या विपर्यासाचें सखेदा-श्चर्य वाटलें. तरी पण कनखल तीर्थाचे ठिकाणीं गेलें म्हणजे आपण मूर्तिमंत शांततेच्या ठिकाणीं आलों आहोंत, असें वाटल्याखेरीज रहात नाही.

येथील तिसरें पाहण्यासारखें ठिकाण म्हणजे मयापूर हें होय. येथें एकदोन फार जुनीं देवळें आहेत. एक देऊळ बुद्धदेवाचें स्थान म्हणून सांगतात. हे दुसऱ्या एका बाजूनें येणाऱ्या मोठ्या ओढ्याच्या कांठीं आहे व येथला देखावा बरा आहे. परंतु देऊळ फारसें जुनें आहे असें आम्हांला वाटलें नाही. असो.

अशीं निरनिराळीं प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्यांत व रोज सायंकाळीं गंगेच्या किनारीं सहल करण्यांत आमचा आठवडा मोठ्या आनंदानें गेला. येथें

आमची जेवणाची सोय उत्तम जमत असे हें वर सांगितलेंच आहे. येथला बाजार बराच मोठा आहे व सर्व जिन्नस येथें चांगले मिळतात. दूधदर्हीं तर फारच चांगलें असतें. दक्षिणेंतून इकडे प्रथमच येणाराला येथल्या बाजारांतील एका चालीचें आश्चर्य वाटतें. येथें सर्व जिनसा वजनने मापानें विकतात. तांदूळ तोलून घ्यावे लागतात ! डाळ तोलून घ्यावी लागते ! आटा तोलून घ्यावा लागतो ! हिरवे आंब्रेसुद्धां तोलून घ्यावे लागतात ! सारांश, या बाजारांत मापीवजन किंवा संख्यामोजणी ठाऊकच नाहीं, असें वाटतें. या ठिकाणीं साधुसंत असल्यामुळें म्हणा किंवा प्रघात आहे म्हणून म्हणा, येथें खडावा फार चांगल्या मिळतात. एका पांढरट तांबूस दगडाच्या दगड्या वगैरे पदार्थहि पुष्कळ मिळतात. बाकी म्हणण्यासारखा व्यापार या गांवाला नाहीं.

कनखल, हरिद्वार व ज्वालापुर हीं तीन गांवें मिळून 'हरिद्वार युनियन' म्हणून एक म्युनिसिपालिटी आहे. हीं तिन्हीं गांवें आरोग्याच्या दृष्टीनें फार चांगलीं आहेत. मथुरा किंवा काशीसारखी येथें घाण किंवा दुर्गंधी सुळीच नाहीं. सर्व घरें अगदीं स्वच्छ आहेत व गांवांत किंवा नदींत कोठेंहि घाण नाहीं. येथें नदीचा प्रवाह जोराचा असल्यामुळें नदींत घाण राहूं शकत नाहीं. बारा वर्षांनीं येथें मोठा कुंभमेळा भरतो, त्या वेळीं फार मोठी यात्रा भरते. बाकी या ठिकाणीं बाराहि महिन्यांत निर-निराळ्या प्रांतीचे यात्रेकरू दृष्टीस पडतात. उत्तर हिंदुस्थानांत सर्व पवित्र स्थानांत स्वच्छता व सृष्टिसौंदर्य या बाबतींत या क्षेत्राचा पाहिला नंबर लागेल, असें मला वाटतें.

या ठिकाणचें शब्दांनीं यथार्थ वर्णन करणें अशक्य आहे. हें ठिकाण प्रत्यक्ष पाहिल्यावांचून त्याचें महत्त्व कधींहि कळावयाचें नाहीं. तरी वाचकांना अशा पवित्र स्थानाचें दर्शन पूर्ववयांत घेण्याची बुद्धि होवो अशी इच्छा प्रदर्शित करून हें हरिद्वारचें वर्णन संपवितों.

१६०६

— ४ —

गुरुकुल

मी

उत्तर हिंदुस्थानांतील प्रवासास सुरुवात केली तेव्हां-
पासून 'गुरुकुल' ही संस्था पहाण्याचा माझा मानस
होता; परंतु पहिल्या प्रथम मी हरिद्वारला गेलों तेव्हां
तेथें मी फक्त दोनच दिवस होतों. ते दोन दिवस
तेथील अवर्णनीय सृष्टिशोभा पाहण्यांत केव्हांच
निघून गेले. तेव्हांसुद्धां मी गुरुकुलाबद्दल चवकशी
केली; परंतु मी एका फक्त हिंदी जाणणाऱ्या जुन्या तऱ्हेच्या पंड्याकडे
उतरलों असल्यामुळें मला आधीं बरोबर माहिती मिळाली नाहीं; शिवाय
जी मिळाली त्यांत हरिद्वारपासून गुरुकुल पांच मैल आहे असें कळलें.
तेव्हां इतक्या लांब जाऊन येण्यास व ती संस्था सावकाशपणें अवलोकन
करण्यास सवड सांपडणार नाहीं, असें दिसून आलें. म्हणून मनांतील
उत्कंठा दाबणें भाग पडलें; पण ती संस्था उभ्या उभ्या व अगदीं तांत-
डीनें पाहून जाणें बरोबर नव्हे, असेंहि मनाला वाटलें. कारण, या संस्थे-
बद्दल व तिच्या उत्पादकाच्या आत्मत्यागाबद्दल वर्तमानपत्रांत किती तरी
वेळां मीं वाचलें होतें. शिवाय, पंजाबांतील आर्यसमाजाची ही संस्था
असल्यामुळें या पंथांतील लोकांमध्ये तिच्याबद्दल विलक्षण उत्साह,
अभिमान व आदर वसत आहे; गुरुकुलाच्या वार्षिक उत्सवप्रसंगीं हजारों
स्त्रीपुरुष तेथें जमतात व दरवर्षीं अर्धा अर्धा लाख रुपये रोख जमा
होतात, असें मीं ऐकिलें होतें. तेव्हां अशी महत्त्वाची संस्था ज्या वेळीं मला
वेळ अगदीं थोडा होता त्या वेळीं पाहिली नाहीं, हें एका अर्थीं बरें झालें.

एके दिवशीं सायंकाळीं आम्ही एकरुप्यांत बसून कनखलं तीर्थांला गेलों होतों. तेथील सर्व देवळें पाहिल्यावर आम्ही थोडा वेळ घांटावर जाऊन बसलों, व गंगेच्या प्रचंड पात्राकडे, त्याचप्रमाणें दृष्टि पोहोंचेपर्यंत हिमालयाच्या उंचउंच पर्वतराजीकडे पाहत होतों. याप्रमाणें थोडा वेळ गेल्यावर मुक्कामाला परत फिरण्याचे आर्घीं आम्ही “गुरुकुल कौठें आहे, त्याला रस्ता कोणता, तेथें केव्हां जावें, गाडी वगैरे जाते किंवा नाहीं ?” वगैरे गोष्टींची चवकशी आमच्या मोडक्यातोडक्या हिंदी भाषेंत करीत होतों; इतक्यांत एक तद्देशीय गृहस्थ आमच्याकडे आले व त्यांनीं “तुम्हांला गुरुकुल पहावयाचें आहे काय ?” असा इंग्रजींत प्रश्न केला.

हा प्रश्न ऐकून आम्हांला स्वाभाविकच आनंद झाला व भाषेसंबंधीं अडचणहि दूर झाली. आम्हीं त्या गृहस्थाला म्हटलें कीं, “आम्हांला गुरुकुलास जावयाचें आहे व आम्ही त्याबद्दलच चवकशी करीत आहों.”

ते गृहस्थ म्हणाले “गुरुकुलांतील एक प्रोफेसर आतां येथेंच आहेत, व ते दक्षिणी गृहस्थ असून त्यांनीं मला आपल्याला विचारण्यास पाठविलें आहे. तेच आले असते, परंतु आपल्याला बरें वाटेल किंवा नाहीं ही शंका येऊन ते आले नाहींत.”

हें ऐकून आम्हांला फारच आनंद झाला. विशेषतः इतक्या दूरच्या प्रदेशांत आपली भाषा बोलणारे व आपल्याच देशांतील गृहस्थ येथें शिक्षक आहेत, हें ऐकून तर आमचा आनंद गगनांत मावेना ! आतां आपल्याला गुरुकुलाची सर्व माहिती मिळून पाहण्यासंबंधीं कांहींएक अडचण राहणार नाहीं असें वाटून, आम्ही फार सुदैवी झणून सहजगत्या असा योग आला, असें आम्हीं ह्मटलें. इतकें बोलणें झाल्यावर आम्ही त्या गृहस्थाबरोबर देवळाच्या लतामंडपानें सुशोभित केलेल्या एका ओरीकडे गेलों. तेथें एका साधारण ठेंगण्या, पण तेजस्वी व पाणीदार गृहस्थाला पाहिलें. त्यांचा आमचा परिचयाविधि झाला. प्रो. व्ही. जी. साठे

प्रवास-वर्णन.

हे मुंबईकडील राहणारे आहेत व ते स्वतः एम्. ए., असून त्यांचे बंधु पूर्वी अर्थन एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेचे प्रिन्सिपल होते व हल्ली मुंबईस वकिलाचा धंदा करतात, असें समजले. शिवाय, प्रो. साठे यांनी मला मुंबईस एकदोन वेळां पाहिले होते. याप्रमाणे ओळख निघाल्याने विशेषतः आनंद झाला, व आम्हांला सर्व गोष्टी आपल्याच भाषेच्या द्वारे ठरवितां आल्या. प्रो. साठे यांनी दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच गुरुकुल पाहण्यास येण्याबद्दल व तेथे संबंध दिवस राहून सायंकाळी परत फिरण्याबद्दल आम्हांला सांगितले, व सात आठांच्या सुमारास आपला मनुष्य वाटेवर ठेवतो, असें आश्वासन दिले. इतकी आमच्याकरितां तसदी घेतल्याबद्दल व सुदैवाने अशी अचानक गांठ पडून ओळख झाल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित करून व प्रो. साठे यांचे आभार मानून आम्ही प्रमुदित मनाने आमच्या निवासस्थानास परत आलों. मुक्कामाला येतांच आमच्या अर्वाचीन स्थालीची आराधना करून तीत अन्न शिजण्यास लावून नित्य क्रमाप्रमाणे आम्ही गंगेच्या घांटावर सहल करावयास गेलों.

या वेळची घांटाची शोभा अवर्णनीय असते. आधीं सर्व घांट माणसांनीं फुललेला असतो. निरनिराळ्या देवळांतून देवांची पूजा व आरती चालू असते, व निरनिराळ्या आवाजाच्या घटांचा नाद चालू असतो. सर्व ठिकाणीं यात्रेकरुंची सारखी गर्दी असते. 'हरीकी पायरी'च्या घांटावरील गर्दी तर विचारुंच नका ! आरतीच्या दीपावलीचा प्रकाश प्रवाहावर पडून त्या प्रवाहाला जास्तच शोभा आली होती. आम्ही हरिद्वारास होतो ते दिवस चांदण्याचे नव्हते; परंतु चांदण्याच्या दिवसांत व विशेषतः पौर्णिमेच्या सुमारास नदीवरील व घांटावरील देखावा यापेक्षांहि सुंदर दिसतो, असें आम्हांला सांगण्यांत आले व त्याचें थोडेसें प्रत्यंतर आम्हांला आमच्या हरिद्वारच्या आठवड्यांतील शेवटच्या एकदोन दिवशीं आले. कारण, त्या दिवसांत थोडासा चंद्रप्रकाश पडूं लागला होता. घांटावर वसून धो धो वाहणाऱ्या गंगाप्रवाहांत पाय सोडून बसण्याची फारच मौज वाटते. ते उन्हाळ्याचे दिवस, तरी पण अशा तऱ्हेनें फार वेळ पाण्यांत पाय सोडून बसवत नाही. अर्धापाव तास बसले की, सर्व उष्मा नाहीसा

होई व दिवसाचा सर्व थकवा जाऊन मन फार प्रसन्न होई. घांटावर इकडे तिकडे सहल करून मग थोडा वेळ पाण्यांत पाय सोडून बसण्याचा आमचा रोज परिपाठ पडला होता. अशा वेळीं नानातऱ्हेचे विचार मनांत येत व पूर्वीच्या ऋषींनीं हिमालयासारखीं ठिकाणें तपाला उत्तम ह्मणून कां पसंत केलीं, हें सहज ध्यानांत येई. मनुष्याचें मन धर्मपरायण व ईश्वरपरायण बनण्यास, मनाची एकाग्रता साधण्यास, आत्म्याची समाधी लागण्यास, हीं शांत, गंभीर स्थानें फारच अनुकूल होत, यांत मुळींच शंका नाहीं.

याप्रमाणें बराच वेळ गंगानदीची शोभा पाहून व तिचा सुखस्पर्श अनुभवून आह्मी परत येतो, तों आमच्या दिव्य स्थालीनें आमची पाक-निष्पत्ति उत्तम तऱ्हेची करून ठेविली होती. लवकरच भोजन आटोपून आह्मी गच्चीवर निजण्यास गेलों. इकडल्यातिकडल्या गोष्टी बोलत असतांना व उद्यां आपल्याला गुरुकुल पहावयास जावयाचें आहे या आनंदमय विचारांत असतांना, आह्मांला निद्रादेवीनें मोहून टाकलें व लवकरच आह्मांला गाढ झोंप लागली.

आदल्या दिवशीं ठरल्याप्रमाणें आह्मीं पहांटेस पांच वाजतां उठलों, व गुरुकुलास जावयाचें तें स्नान करूनच जावें ह्मणजे बरोबर कपडालत्ता नेण्याचा त्रास नको, असा विचार करून लागलीच गंगेवर स्नानास गेलों. स्वच्छ गंगास्नान करून आणि निवळ दुधाचा चहा घेऊन आह्मी एकक्या-मधून सुमारें सहा साडेसहांला कनखल तीर्थांला आलों. गुरुकुलचा रस्ता या तीर्थाच्या खालच्या बाजूनें च जातो, व तो सर्व नदीच्या वाळवंटांतून जात असल्यामुळे आह्मीं सर्व रस्ता पाहत पाहत व चालत चालत जाण्याचा बेत केला होता. ह्मणून एका देवळाशीं च सोडला, व आह्मी वाट चालूं लागलों.

कनखलापासून गुरुकुलाचें ठिकाण तीन मैल आहे. परंतु बहुतेक सर्व रस्ता नदीच्या पात्रांतूनच जातो. कारण, हरिद्वारच्या खालीं गंगानदीचें पात्र फारच रुंद झालेलें आहे व तिचे निरनिराळे प्रवाह बनलेले आहेत. ज्याप्रमाणें एकादी अलड हरणी अथवा कालवड

प्रवास-वर्णन.

गोठ्यांन बाहेर पडली हणजे सैरावैरा घावूं लागते, त्याप्रमाणें येथें गंगेची स्थिति होते. हरिद्वाराजवळ तिला दोन टेकड्यांचा प्रतिबंध आहेसा दिसतो; परंतु हिमालयाच्या पर्वतराजीच्या कोंडवाड्यांच्या शेवटाच्या दारांतून मोकळ्या मैदानावर गंगा आली हणजे ती सैरावैरा घांवत आहे कीं काय, असा भास होतो. कनखल तीर्थाच्या खालीच गुरुकुलची वाट नदीच्या पात्रांतून लागते. गंगेच्या पात्रांत बहुतेक दगड शुभ्र आहेत. परंतु मधून मधून निरनिराळ्या रंगांचे दगडहि दृष्टीस पडतात. तांबडा, पिवळा, हिरवा, निळा, काळा, वगैरे निरनिराळ्या रंगांच्या व त्यांच्या निरनिराळ्या छटांच्या गोठ्यांनीं भरलेलें पात्र पाहून प्रथमतः पहाणाराला आश्चर्य वाटतें. कारण, आपल्या इकडे सर्व नद्या एकाच काळ्याकुट्ट गोठ्यांनीं भरलेल्या असतात. त्यांत वैचित्र्य फारच क्वचित् असतें. अशा प्रकारची मौज व दगडांचें वैचित्र्य नर्मदा नदीच्या पात्रांत व विशेषतः जबलपुरनजीक मार्बल रॉक्स हणून जो नर्मदेचा भाग आहे, त्यामध्ये दिसून येतें. लहान मुलांना वाळूतील शिपा वेंचण्याची जशी हौस वाटत असते, त्याप्रमाणें गंगेच्या या पात्रांतून जातांना मोठ्या माणसांनाहि हौस वाटते. निरनिराळ्या रंगांचे गोटे गोळा करण्याची तशी हौस आह्मांलाहि वाटली, व खरोखरीच आह्मीं प्रत्येकानें हातरुमालांत मावतील इतके गोटे गोळा केले. परंतु फार जड झाल्यामुळे आह्मांला त्यांतले बरेच 'समुद्रास्तृप्यंतु' नव्हे 'नदास्तृप्यंतु' करावे लागले. तरी पण, सरासरी हातरुमाल-भर गंगेंतील गोटे आह्मीं पुण्यास आणलेच !

गंगेच्या पात्राची शोभा पाहात, व उत्तरेची दिशा भरून टाकणाऱ्या हिमालयाची दूरस्थित रांगची रांग निरखीत आणि नकळत भूगर्भशास्त्रज्ञाप्रमाणें निरनिराळ्या जातींचे दगड जमवीत चालल्यामुळे आमचा प्रवास फार धीरेंधीरें होत होता. कनखलपासून गुरुकुलाला पोहोंचेपर्यंत वाटेंत लहान मोठे असे नदीचे पांच प्रवाह लागतात. त्या पांचांवरहि लहान मोठे पूल केलेले आहेत. पूल कच्चे आहेत. दोन पूल जरा मोठे आहेत. ते होड्या एकापुढें एक ठेवून, त्या होड्या दोरखंडांनीं जखडून त्यांवर लांकडाचे ओंडे टाकून, त्या ओंड्यांवर आडव्या फळ्या व वांसे बांधून

त्यांवर गवत पसरून वर मातीचा थर देऊन सरासरी गाडी जाण्यापुरते कच्चे पूल केलेले आहेत. कांहीं पूल तर दोन चार लांकडाचे ओंडे टाकूनच केलेले आहेत. कारण, प्रवाहाची धार फारच लहान आहे.

हे सर्व कच्चे पूल पाहिले ह्मणजे पुढें येणाऱ्या गुरुकुलाच्या साधेपणाचीच साक्ष पटते, व आपण सृष्टिकर्तांत अवश्य तितक्याच भर घातलेल्या स्थळाकडे जात आहों असें वाटते. गंगेचा सर्वांत मोठा जो प्रवाह आहे, व ज्यावर बराच लांब पण कच्चाच पूल आहे, तो ओलांडल्यावर तरीचें नाकें लागतें. व तेथें दरमाणशीं एक पैसा तरभाडें द्यावें लागतें. या ठिकाणींच प्रो. साठे यांनीं वाट दाखविण्याकरितां पाठविलेला मनुष्य आह्मांला भेटला.

हा प्रवाह टाकल्यावर नदींत बनलेलें एक बेट लागतें. या बेटावर जंगल साधारणच आहे. फार उंच किंवा फार दाट झाडी नाहीं. पुढें लवकरच शेवटचा प्रवाह ओलांडून आपण गुरुकुलाच्या मर्यादेंत प्रवेश करतो. परंतु गुरुकुल जवळ आल्याचें एकहि चिन्ह दिसत नाहीं. फक्त एक दूरवर निशाण दिसतें. त्या खुणेनेंच जावयाचें असतें. थोड्याच वेळानें आपण तीनशें साडेतीनशें मनुष्य वस्तीच्या खेड्यासारख्या ठिकाणीं जाऊं असें वाटत नाहीं. कारण, आतां सर्व भाग जंगलाप्रमाणें भासतो. झाडेंहि जास्त दाट दिसूं लागतात. हा देखावा गुरुकुलाच्या अगदीं बाहेरच्या कवाडाशीं येईपर्यंत सारखा दिसतो. हें कवाड दिसलें ह्मणजे आपण मनुष्य वस्तींत आलों, असा विश्वास पटतो.

आह्मीं कवाडांतून आंत शिरलों तों दोन्ही बाजूंना एकेरी खोल्या-खोल्यांसारख्या जागा दिसल्या. याच विद्यार्थ्यांच्या जागा कीं काय, असा प्रथमतः आह्मांला संशय आला; परंतु त्या गोशाळेच्यापैकीं होत, असें पुढें समजलें. हें पहिलें कवाड टाकून बरेंच आंत गेल्यावर गुरुकुलाचें दुसरें फाटक लागतें. वाटेनें जातांना संस्कृत शब्दांनीं व्यक्त केलेल्या इंद्रजी खेळाच्या निदर्शक पाठ्या लागतात. या खेळण्याच्या जागा दाखविणाऱ्या पाठ्या होत्या.

दुसऱ्या फाटकाच्या आंत गेल्याबरोबर गुरुकुलाची बाग लागते. ही

प्रवास-वर्णन.

बाग नीटनेटकी, पण अगदी साधी दिसते. येथेच एक मोठी विहीर असून तिला भला थोरला एक बैलरहाट जोडलेला आहे. या रहाटाच्या योगेच सर्व बागेला पाणी दिले जाते व स्नानशाळेला येथून पाणी जाते. जरा पुढे गेलें की स्नानशाळा लागते. या शाळेंत लांबच लांब व अगदी अरुंद असा मोठा थोरला हौद आहे. आपल्या इकडे गुरांना पाणी पिण्याकरितां ज्या तऱ्हेचा लांबच लांब हौद बांधतात, तशा तऱ्हेचा हा बांधलेला आहे. येथे पन्नास मुलें एकदम स्नान करूं शकतात. बहुधा नदीवर स्नान करण्याचा परिपाठ आहे; परंतु ज्या वेळीं नदीवर जाणें शक्य नाही त्या वेळीं या स्नानशाळेचा उपयोग करतात.

ही शाळा टाकून जरा पुढे गेलें म्हणजे गुरुकुल महाविद्यालयाची इमारत लागते. ही दोन मजली पण अगदी साध्या परंतु पक्क्या बांधणीची इमारत आहे. शहरांतील कॉलेजच्या इमारतींप्रमाणें भव्यता, सौंदर्य किंवा अवाढव्यपणा या इमारतींत मुळीच नाही. पण ही इमारत गुरुकुल-सारख्या पूर्वकालीन संस्कृतीचें पुनरुज्जीवन करणाऱ्या संस्थेला साजेशीच आहे. इमारत दुमजली आहे व त्यांत २२ वर्ग बसण्याची जागा असून एक मोठा पुस्तकालयाचा दिवाणखाना आहे व दुसरा शास्त्रीय शिक्षणाचा दिवाणखाना आहे. दुसऱ्या मजल्यावर महाविद्यालयाकडील ब्रह्मचारी रहाण्याची सोय केलेली आहे. या इमारतीस चाळीस हजार रुपये खर्च आलेला आहे. ही इमारत कॉलेजच्या शाखेची होय.

शाळेच्या शाखेकरितां अजून कायमच्या पुऱ्या इमारती बांधलेल्या नाहीत. सर्व ब्रह्मचारी तात्पुरत्या बांधलेल्या एका भव्य चौकांत राहतात. हा चौक फारच मोठा असून त्याचे मधोमध एक मोठी यज्ञशाळा आहे. ती शहरांतील एकाद्या उपवनांतील बँडस्टँडसारखी हुबेहुब दिसते. मात्र ही फार मोठी आहे व मधोमध एक यज्ञकुंड आहे. यांत सकाळीं होम होतो व त्या वेळीं सर्व ब्रह्मचारी एके ठिकाणी जमून हवन करतात. सायंकाळचा होम वर्गवारीनें व निरनिराळ्या ठिकाणी होतो. या इमारतीला एकंदर पसतीस हजार रुपये लागले आहेत. येथे विद्यार्थ्यांच्या राहाव-

याच्या खोल्या, शाळेच्या खोल्या, दवाखाना, स्वयंपाकघर व भोजनशाळा; इतक्या इमारती आहेत. या इमारती एकमजली असून सो गा व त्याचेफुडें खुली पडवी, अशा धर्तीच्या आहेत. वर पत्रे घातलेले आहेत. भोजनशाळा फारच विस्तृत आहे. येथें अडीचशेंपासून तीनशें विद्यार्थी एकदम भोजनास बसण्याची सोय आहे. परंतु गुरुकुल विद्यालयाची ही चालचलाऊ व्यवस्था आहे. कायमची इमारत बांधण्याचा विचार आहे. त्यांत सहाशें विद्यार्थ्यांची सोय व्हावयाची आहे व त्याला पांच लाख रुपये खर्च येईल असा अंदाज केलेला आहे. गुरुकुलाच्या चालकांचा 'इमारतफंड' जमविण्याचा प्रयत्न चालू आहे.

या इमारतीपासून जरा दूर आनंदाश्रम ह्मणून एक लहानशी इमारत आहे. या ठिकाणीं अविवाहित शिक्षक राहतात. येथून थोड्या अंतरावर दिल्लीचे सुपरव्हायझर लाला परमेश्वरी दास यांनीं चार हजार रुपये खर्चून एक पक्की धर्मशाळा बांधलेली आहे. गुरुकुल पहाण्यास सहकुटुंब येणाऱ्या गृहस्थांस येथें उतरण्याची सोय आहे. शिवाय प्रोफेसर, शिक्षक, सुपरवायझर यांच्या कुटुंबांकरितां स्वतंत्र घरे बांधलेली आहेत. गुरुकुलाचे मुख्य आचार्य यांच्याकरितां एक स्वतंत्र आश्रम बांधलेला आहे.

गुरुकुलाचें आवार फारच विस्तृत आहे. हें एक लहानसें खेडेंच आहे. ही जागा पूर्वीं निवळ जंगल असून येथें पशूंचें वसतिस्थान होतें. परंतु या स्थळाचा देखावा मात्र सुंदर आहे. हें ठिकाण गंगेच्या डाव्या तीरावर आहे. येथें हवा फारच चांगली असून गंगेचा प्रवाह जवळच वाहत असल्यामुळें प्रवाहावरून नेहमीं गार वारा येत असतो. येथून हिमालयाच्या पर्वतराजि सारख्या दिसत असतात. सर्व जागा झाडांनीं आच्छादलेली आहे.

अशी शांत, एकीकडची आणि हवाशीर जागा पाहून महात्मा लाला मुनशीराम हे बारा चवदा वर्षांपूर्वीं आपल्या दोन मुलांना घेऊन येथें राहण्यास आले व निवळ जंगलांत त्यांनीं गुरुकुलास आपल्या एकट्याच्या हिमतीवर सुरुवात केली. गुरुकुलाची ही जागा, व आपली सर्व इष्टे श्रीमन्मुनशी अमेनसिंहजी यांनीं गुरुकुलास बक्षीस दिलेली आहे. या

प्रवास-वर्णन.

इष्टेटीची किंमत तीस हजार रुपयांची आहे. याप्रमाणे प्रथमारंभीच या थोर गृहस्थांनी गुरुकुल महाविद्यालयाला आपल्या विलक्षण औदार्याने स्थैर्य व शाश्वती आणली, व त्यामुळे गुरुकुलाचे उत्पादक महात्मा मुनशीराम यांना इतक्या थोडक्या काळांत या विद्यालयाची इतकी प्रगती करून दाखवितां आली. या गृहस्थांचा आत्मत्यागहि अलौकिक आहे. यांनी आपली दरमहाची हजार रुपयांची प्राप्ति सोडून व आपली सर्व इष्टेटी शिक्षणाला अर्पण करून पंडित दयानंद सरस्वतीच्या इच्छेनुरूप गुरुकुल काढण्याचा निश्चय केला, व ते आपल्या दोन लहान मुलांसह वर सांगितल्याप्रमाणे या निर्जन प्रदेशीं प्रथमतः आले; व अवघ्या एका तपामध्ये त्यांनी तेथे मोठे अवाढव्य विद्यामंदिर निर्माण करून ज्या ठिकाणी माणुसहि फिरकावयाचा नाही तेथे रात्रंदिवसची तीनचारशें माणसांची वस्ती बनविली ! द्वारा वर्षातील ही कृति महान् पराक्रमासारखी आहे, यांत कांहीं एक शंका नाही. एकंदर गुरुकुलाचा विस्तार, त्याची वाढ व त्याची सांप्रतची स्थिति पाहून आह्मांला महात्मा मुनशीराम यांचे सादर कौतुक वाटले.

येथपर्यंत गुरुकुलाच्या पूर्वपीठिकेचे, पूर्वरंगाचे व सद्यःकालीन आणि भावी बहिरंगाचे वर्णन झाले; परंतु गुरुकुल ही एक शिक्षणसंस्था होय व या संस्थेची योग्यता तिच्या अंतरंगावर अवलंबून आहे हे उघड आहे. तेव्हां त्या अंतरंगाकडे आतां वळू.

गुरुकुल ही आर्यसमाजपंथी लोकांची शिक्षणसंस्था आहे. लाहोर येथे त्यांचे अँग्लो वेदिक दयानंद सरस्वती कॉलेज आहे. परंतु त्या कॉलेजाच्या चालकांत व कांहीं दुसऱ्या समाजपंथी लोकांत मतभेद झाल्यामुळे गुरुकुल ही संस्था अस्तित्वांत आली, असें आह्मांला समजले. जरी तिला महात्मा मुनशीराम यांनी प्रथम जन्म दिला, तरी लवकरच ही संस्था पंजाबच्या आर्यप्रतिनिधीसभेने दत्तक घेतली, व हल्ली तिच्यावरील सर्व देखरेख व तिची सांपत्तिक जोपासना, या प्रतिनिधिसभेने नेमलेल्या एका बोर्ड ऑफ कंट्रोल नांवाच्या कमिटीकडेच आहे. या ठिकाणी दरवर्षी आर्यसमाजपंथी लोकांचे संमेलन भरते, व या संस्थेच्या सद्यः व भावी स्थितीची वाटा-

घाट होते, व घुठील सालच्या खर्चाची तजवीज केली जाते. गुरुकुलाच्या आंतील व्यवस्थेकरितां अंतरंगसभा म्हणून एक लहान कमेटी आहे, तीच गुरुकुलाचा आचार्य व गव्हरनर यांची नेमणूक करते. सर्व रोजची व्यवस्था आचार्याकडे असते.

गुरुकुल विद्यालय ही शिक्षणसंस्था प्रायः वेदाच्या व संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाकरितां आहे; परंतु त्यांत इंग्रजी वाङ्मय व अर्वाचीन शास्त्रे आणि तत्त्वज्ञान यांचेहि अध्ययन केले जाते. इंग्रजी व शास्त्रे शिकणे न शिकणे हे पालकाच्या मर्जीवर असते. तेव्हां या तीन विषयांपैकी वेद व वेदांग यांनाच प्राधान्य दिलेले आहे. इंग्रजी व शास्त्रे शिकवितांना या प्रधान अध्ययनाला धोका किंवा अडचण येतां कामा नये, असा निर्बंध आहे. या शिक्षणाबरोबरच शारीरशिक्षण अवश्यमेव दिले जाते. बऱ्याच वयाच्या विद्यार्थ्यांना कांहीं धंद्याच्या शाखांचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली जावयाची आहे. या विद्यालयांतील शिक्षकांना दयानंद सरस्वती यांनी स्थापन केलेल्या आर्यसमाजाची तत्वे मान्य असली पाहिजेत, व त्यांची वेदावर श्रद्धा असून वेदधर्मातील ५१ कलमांवर त्यांचा भरंवसा पाहिजे. एकाद्या शिक्षकासंबंधी या अटीपैकी एकादी अगर अधिक अटी काढून टाकण्याचा अधिकार अंतरंगसभेस आहे. परंतु गुरुकुलाच्या आचार्याला मात्र सर्व अटी पूर्णपणे मान्य असल्या पाहिजेत

ज्यांचा वेदारंभ अथवा उपनयनविधि झालेला आहे, अशा सर्व ब्रह्मचारी विद्यार्थ्यांस गुरुकुलांत घेतले जाते. मात्र विद्यार्थ्यांचे वय सहा वर्षांचे आंत व आठ वर्षांच्या वर नसावे. दहा वर्षांच्या वरचा विद्यार्थी गुरुकुलामध्ये केव्हांहि घेतला जात नाही. विद्यार्थी शरीराने व मनाने सुदृढ पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या पालकाने 'मुलाचे पंचवसि वर्षेपर्यंत लग्न किंवा वाङ्निश्चय करणार नाही,' असा करार लिहून दिला पाहिजे. सर्व विद्यार्थ्यांना विद्यादान फुकट दिले जाते. सर्व ब्रह्मचाऱ्यांना खाण्यापिण्यांत, कपड्यालत्यांत, बसण्याउठण्यांत सारख्या तऱ्हेने वागविले जाते. जातीजातीमध्ये कोणताहि भेद ठेविला जात नाही. सर्वांना निरामिष अथवा शाकाहार मिळतो, ब्रह्मचाऱ्यांनी आपल्या ब्रह्मचर्यानियमाप्रमाणे राहिले पाहिजे असा निर्बंध आहे.

प्रवास-घर्णन.

सर्वांना ब्रह्मचर्याश्रमाला योग्य असाच साधा पोषाख दिला जातो. अध्य-
यनास लागणारी सर्व सामुग्री गुरुकुलच पुरवितें. ब्रह्मचान्यांनी शहरांत
किंवा आपल्या घरी जाण्यास परवानगी नसते. निकट पालक विशेष
आजारी असल्यास, किंवा ब्रह्मचारी स्वतःच आजारी पडल्यास, त्याला घरी
जाऊ दिलें जातें. पालकानें महिन्यांतून एक वेळेपेक्षां जास्त वेळां विद्यार्थ्यांस
भेटतां कामा नये. वर्षांतून एकाद्या सुटीला ब्रह्मचान्यांना जवळपासच्या
यात्रांना शिक्षकांसमवेत पाठविलें जातें. महिन्यांतून एकदां पालकास पत्र
लिहिण्याची परवानगी ब्रह्मचान्यास दिली जाते. ब्रह्मचर्यांचे नियम मोड-
ल्यास, किंवा दुसरें जबर गैरवर्तन झाल्यास, किंवा पालकानें लेखी करार
मोडल्यास, ब्रह्मचान्यास विद्यालयांतून काढून टाकितात.

गुरुकुलविद्यालयाचा शिक्षणक्रम १६ वर्षांचा आहे. त्याच्या तीन
पायऱ्या आहेत. पहिला क्रम दहा वर्षांचा आहे. त्याचे शेवटी अधिकारी-
परीक्षा होते. या शिक्षणक्रमानंतर महाविद्यालयांत ब्रह्मचान्याला घेतलें जातें.
येथें चार वर्षांचा शिक्षणक्रम आहे. याचे शेवटी परीक्षा घेतली जाते व
त्यांत पसार होणाराला 'स्नातक' ही पदवी मिळते. यापुढें आणखी दोन
वर्षांचा क्रम आहे. यांत विद्यार्थ्यांनी स्वतः नवीन शोध करून निबंध
लिहावा लागतो. या कसोटीला जो उतरेल त्यालाच 'वाचस्पति' ही
पदवी मिळते.

'अधिकारी' परीक्षेचा अभ्यासक्रम कांहींसा मॅट्रिक परीक्षेसारखा असतो.
संस्कृताचा अभ्यास पुष्कळच होतो. विद्यार्थ्यांस संस्कृत व हिंदी भाषा
चांगल्या येऊं लागतात. वेदांगांपैकी व्याकरण व ऋग्वेदादींची भाष्य-
भूमिका होते. दर्शनापैकी न्याय, वैशेषिक, सांख्य व योग इतकीं शिक-
विलीं जातात, व सोपीं उपनिषदेहि सार्थ पढवितात. पुढें हिंदुस्थानचा
इतिहास, गणितशास्त्र, व सहाव्या यत्तेचें इंग्रजी किंवा ड्राईंग, इतके
विषय शिकविले जातात. सर्व विषय हिंदी भाषेच्या द्वारे शिकविण्यांत
येतात. 'स्नातक' परीक्षेला वैदिकवाङ्मय, अर्वाचीन संस्कृत, आणि इंग्रजी
वाङ्मय, हे तीन विषय आवश्यक असतात; आणि ऐच्छिक विषय एक
असतो, व इंग्रजी तत्वज्ञान व नीतिशास्त्र, इतिहास व अर्थशास्त्र, आणि

रसायनशास्त्र या तिर्हीपैकी, विद्यार्थ्यांच्या इच्छेप्रमाणे घ्यावयाचा असतो. 'वाचस्पती'च्या पदवीला दोन निबंध लिहावे लागतात. मुख्यमौठा निबंध वेदासंबंधी असला पाहिजे, व त्यावरून विद्यार्थ्यांनी चारी वेदांचे उत्तम अध्ययन केले आहे असे दिसून आले पाहिजे; व दुसरा कोणत्याही खालील एका विषयावर असला पाहिजे:— संस्कृत व्याकरण, संस्कृत वाङ्मय, महाभारताच्या पूर्वीचे तत्वज्ञान, महाभारतानंतरचे तत्वज्ञान, वेदकालीन हिंदुस्थान, बुद्धकालीन हिंदुस्थान, हिंदुस्थानचा धार्मिक इतिहास, हिंदुस्थानविषयक समाजशास्त्र, तत्वज्ञान, तुलनात्मक व्याकरण, जुने कायदे, प्राचीन युरोपियन तत्वज्ञान, अर्वाचीन युरोपीय तत्वज्ञान, हिंदुस्थानच्या जमिनी, आणि आयुर्वेदिक औषधिक्रिया.

वर त्रोटक तऱ्हेने दिलेल्या अध्ययनक्रमावरून गुरुकुलविद्यालयाचे अंतरंग दिसून येईल. या विद्यालयांत प्राधान्येकरून संस्कृत व हिंदी भाषा, आणि विशेषतः वेद व वेदांगे यांचेवर जास्त जोर दिला जातो, हे उघड दिसते. मात्र येथले अध्ययन आपल्या इकडच्या जुन्या शास्त्री-वैदिकांसारखे अगदीच एकांगी व पंगू नाही. पूर्वीच्या वैदिकांना फक्त वेद व वेदांगे मुखोद्गत येत असतात. शास्त्रांना संस्कृत वाङ्मयाच्या एक दोन तीन शाखांचे पूर्ण ज्ञान असते; परंतु या विद्यालयांत तसा प्रकार नाही. येथे जुन्या विद्यांबरोबर पाश्चिमात्य संस्कृतीचाहि थोडाफार अभ्यास विद्यार्थ्यांकडून कराविला जातो, येथील अभ्यासक्रमांत जुन्यानव्याचा मिलाफ झालेला आहे. यामुळे येथील विद्यार्थी एकदेशीय, संकुचितवृत्तीचे व अंधश्रद्धाप्रेरित न राहतां उदार विचारांचे, विस्तृत मनाचे, व सारासार विचार करणारे, असे विद्वान् निपजण्याचा जास्त संभव आहे. शिवाय, विद्यालयाचा विशेष म्हणजे येथे दानत व शरीरसामर्थ्य, हीं बनविण्याकडे उत्तम लक्ष पुराविले जाते. यामुळेहि येथील विद्यार्थी नुसते विद्वान् न निपजतां शीलवान्, बलवान्, सद्गृहस्थ निपजतील यांतहि शंका नाही. कारण, या विद्यालयांत विद्याशीलबलनिर्मितीस अनुकूल परिस्थितीच आहे. आधी कोंवळ्या वयांत व बालपणी मुलांना विद्यालयांत घेतले जाते. या वयांत कोंवळ्या झाडाप्रमाणे किंवा ओल्या मातीप्रमाणे

प्रवास-वर्णन.

जसा आकार शरीराला, मनाला, व आत्म्याला द्यावा, तसा तो सहज देतां येतो. शिवाय, मुलें बारान्वारा चोवीस तास गुरुसहवासांत असतात. शहरांतील मुर्लाना मोह उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी येथें मुळींच नाहींत. हवापाणी व खाणेंपिणें शरीरबल वाढविण्यास योग्य असेंच असतें. शिक्षक-वर्ग उत्साही कर्तव्यदक्ष व या गुरुकुलप्रचाराचा अभिमानी असून पैशाच्या साधनाची मुबलकता आहे. इतकी अनुकूल परिस्थिति असतां या संस्थेंतून वाईट विद्यार्थी बाहेर पडले तरच आश्चर्य. उत्तम निर्माण झाले तर त्यांत विशेष नवल करण्यासारखी गोष्ट नाहीं. आतां हा अभ्यासक्रम कितपत अमलांत आलेला आहे हें दाखवून, येथल्या महाविद्यालयांतील प्रोफेसरांची थोडी ओळख करून द्यावयाचें शेवटचें पण आवश्यक काम राहिलें.

मागें सांगितलेंच आहे कीं, आम्ही गुरुकुलांत सकाळीं आठ साडे-आठच्या सुमारास जाऊन पोहोंचलों. आम्ही आल्याची वरीं गेल्याबरोबर प्रो० साठे बाहेर आले व त्यांनीं प्रथमतः आह्मांस गुरुकुलचे असिस्टंट गव्हरनर महाशय नंदलाल यांचे कचेरींत नेलें व तेथें महाशयांची ओळख करून दिली. लाला नंदलाल यांनीं मोठ्या प्रेमानें आमची विचारपूस करून गुरुकुलाच्या साध्या व शुद्ध राहणीचें पूर्वचिन्ह ह्मणूनच कीं काय, एकएक पेला ताजें गाईचें दूध आणून देवविलें. दूध पिऊन नंदलालचे आभार मानून आम्ही काय करावयाचें तें ठरविलें. उन्हाळ्यामुळें गुरुकुलांतील सर्व वर्ग सकाळींच भरत असत. तेव्हां सर्व वर्ग प्रत्यक्ष पाहण्याची संधि मिळाली. आमच्या शुदैवानें तो दिवस बुधवार होता व तो गुरुकुलांतील वादविवादसभेचा दिवस असल्यामुळें त्या दिवशीं संस्कृत भाषेंत वादविवाद व्हावयाचा होता. तेव्हां सर्व वर्ग पाहून आम्हीं या वादविवादास हजर रहावयाचें व अकरा साडेअकराच्या सुमारास महात्मा मुनशराराम यांचें दर्शन घेऊन प्रो० साठे यांचे घरीं भोजनास जावयाचें असा कार्यक्रम ठरला. लागलीच आम्हीं महाविद्यालयांत आलों. तेथें प्रो० साठे यांनीं आमची प्रो० रामदेव यांच्याशीं ओळख करून दिली.

प्रो० साठे यांना दुसरें काम असल्यामुळें प्रो० रामदेव यांनीं आह्मांला सर्व वर्ग दाखविण्याचें काम केलें.

प्रथमतः आम्ही कॉलेजांतील वर्ग पाहिले. हे वर्ग अर्थातच लहान होते. एखाद्यांत पांचसात मुलें, एखाद्यांत चारपांच, तर एखाद्यांत दोन-तीनच होतीं. कोठें अर्थशास्त्र हा विषय चालला होता, तर कोठें पूर्व-मीमांसा, कोठें इंग्रजी, तर कोठें गणित. सर्व वर्गांची व्यवस्था मात्र अगदीं अर्वाचीन पद्धतीची होती. ब्रह्मचान्यांस बसण्याकरितां डेडले पॅटर्न-सारख्या जोड डेस्काच्या खुर्च्या होत्या. वर्गांला लागणारें इतर सामानहि नवीन पद्धतीचेंच होतें.

कॉलेज क्लासेस पाहून झाल्यावर आम्ही १० व्या वर्गापासून खालीं सारखे वर्ग पहात गेलों. या वर्गांतून मुलें जास्त होतीं. कोठें दहा, कोठें पंधरा, कोठें वीस. वीसपंचवीसच्यापेक्षां कोणत्याही वर्गांत मुलें जास्त नव्हतीं. येथेंही निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळे विषय चालू होते. प्रो० रामदेव आमच्याकरितां हिंदीमध्ये कांहीं प्रश्न विचारीत. मुलें चांगल्या तऱ्हेनें उत्तरें देऊं शकतात, असें आमच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. अर्वाचीन पद्धतीला अनुसरून खालच्या वर्गांत किंडरगार्टन पद्धतीचेंच शिक्षण चालत होतें, व प्रत्येक क्लासांत चित्रें, नकाशे व इतर शिक्षणाचीं उपकरणें नीटनेटकीं मांडलेलीं होतीं. त्यांत पुण्याच्या चित्रशाळेंतील चित्रें पाहून आम्हांला फार नवल वाटलें. कोठें पुणें आणि कोठें हरिद्वार ! कोठें जुन्या विद्येच्या उद्धारार्थ काढलेलें गुरुकुल व कोठें चित्रकलेचा प्रसार करण्याकरितां काढलेली पुण्याची चित्रशाळा ! परंतु अर्वाचीनकाळच्या सुलभ साधनांनीं सर्व हिंदुस्तान देश एकरूप करून टाकल्यामुळें, व सर्व देशभर पाश्चिमात्य शिक्षणानें देशाभिमान उत्पन्न केल्यामुळें, देशी धंद्यांस-उत्तेजन देण्याची प्रवृत्ति देशांतील कोनाकोपऱ्यांतहि दिसून येऊं लागली आहे, हें पाहून आम्हांला सानंद कौतुक वाटलें.

एकंदर विद्यालयांतील टापटीप, लहान मुलांचीं हस्तकौशल्याचीं कामें व शिकण्याची पद्धति हीं पाहून आम्हांला फार आनंद झाला व या विद्यालयांत जुन्याचा व नव्याचा खरोखरी संगम घडवून आणलेला आहे, यांत

प्रवास-वर्णन.

संशय नाही, अशी आमच्या मनाची खात्री झाली. वर्ग पाहून झाल्यावर आम्ही वाचनालय व शास्त्रीय उपकरणगृह पाहिले. नव्या संस्थेच्या मानाने दोन्हीचा संग्रह बरा आहे.

परंतु गुरुकुल विद्यालयांतील अध्ययनविषयक पाहिलेली शेवटची गोष्ट म्हणजे तेथील संस्कृत वादविवाद ही होय. त्या दिवशी प्रो० साठे हे कामचलाऊ अध्यक्ष होते. पंडित काशीनाथ शास्त्री संस्कृतचे नेहमीचे उपाध्यक्ष हेहि अग्रस्थानी बसले होते. परंतु त्यांनी वादविवादाला हातभार लाविला नाही. 'वादविवादसभे'चे सेक्रेटरींनी आदल्या वादविवादाचा वृत्तांत वाचला व तो सर्वांना पसंत झाल्यावर त्यावर अध्यक्षांनी सही केली. नंतर त्या दिवशीच्या कामास सुरुवात केली. पहिल्या वक्त्यास अमुक वेळ दिला जाईल, उलट पक्षाच्या वक्त्यास इतका वेळ दिला जाईल व पुढील प्रत्येक वक्त्याने अमुक वेळांत आपले भाषण आटोपले पाहिजे, वगैरे औपचारिक निर्वेध सांगून झाल्यावर वादविवादास सुरुवात झाली. त्या दिवशीचा विवादविषय 'लेखनी श्रेष्ठ कीं असि श्रेष्ठ ?' हा होता. अर्थात् शरीरबल श्रेष्ठ कीं ज्ञानबल श्रेष्ठ हा विषय होता. विद्यार्थी संस्कृत अस्खलित बोलत हे पाहून आह्मांला फार नवल वाटले. विद्यार्थी सुमारे पंचवीसतीस होते. त्यांचे ते ब्रह्मचान्यांस योग्य असे पिवळे पोशाख, धोतराचा उत्तरीयासारखा केलेला उपयोग, त्यांची ती सतेज, निरोगी व सुदृढ शरीरयष्टि आणि त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसून येणारा तेजःपुंजपणा व आनंद पाहून आणि त्यांची ती अस्खलित संस्कृत वाणी ऐकून, क्षणभर असा भास झाला कीं, आपण पूर्वकालच्या एकाद्या वसिष्ठवाल्मीकीच्या आश्रमाला आलों आहों कीं काय व तेथलेच हे ऋषिकुमार बोलत आहेत कीं काय ? परंतु या ऋषिकुमारांच्या भाषणांतील शिवाजी, नेपोलियन, बुद्ध, दयानंदसरस्वती, शंकराचार्य वगैरे ऐतिहासिक नांवे ऐकलीं व एकंदर विचारसरणीचा झोंक पाहिला, तेव्हां मनाची खात्री झाली कीं, जरी बाह्य' देखाव्यांत हे पूर्वकालीन ऋषिकुमार दिसले, तरी अर्वाचीन कालच्या पाश्चिमात्य संस्कृतीने ज्यांच्या मनांत देशाभिमानाची लाट उचंबळत आहे, अशा या देशांतील इतर शाळांत, कॉलेजांत शिकणाऱ्या तरुण हिंदी

विद्यार्थ्यांप्रमाणें हे अर्वाचीन काळचेच विद्यार्थी आहेत. या वादविवादांत शरीरबलाच्या श्रेष्ठपणाबद्दल बोलणारे थोडेच निघाले. बहुतेकांनीं ज्ञान-बलाचेच पोवाडे गाइले. वादविवादाची मर्यादित वेळ संपल्यावर प्रो० साठे यांनीं औपचारिक समारोप केला व दुसऱ्या पंधरवड्याच्या वादविवादाचा विषय ठरून सभेचें काम संपलें.

या वेळीं अकरा साडेअकरा वाजून गेले होते. ह्मणून आम्ही महात्मा मुनशीराम यांचे आश्रमास आलों. महात्मा मुनशीराम हे शांत, गंभीर व पाहतांक्षणींच ज्यांच्याबद्दल अनुकूल ग्रह होतो अशा तऱ्हेचे गृहस्थ आहेत. हेच या गुरुकुलाचे उत्पादक व सध्यांचे आचार्य होत. महात्मा मुनशीराम यांचें दर्शन घेऊन त्यांच्याजवळ थोडेंसे संभाषण करून उशीर झाला, ह्मणून आम्ही प्रो० साठे यांच्या घरीं आलों. तेथें जेवण तयार होतें. आमचें जेवण आटोपतें आहे नाहीं तोंच प्रो० तुलशीराम मिश्र हे आमचे भेटीकरितां आले. यांनीं पूर्वीं दोनतीन कॉलेजांत इंग्रजी व तत्वज्ञान शिकविण्याचें काम केलें असून हल्लीं गुरुकुलांत ते तेंच काम करतात, असें आम्हांला कळलें. अर्थात् यांचा व माझा आवडता विषय एकच असल्यामुळें यांचें माझें लवकरच चांगलें जुळलें. प्रोफेसर मिश्र यांच्या भाषणावरून त्यांच्या मनांतील सात्विक भावाची मला चांगलीच कल्पना होत होती. त्यांच्या बोलण्यांत दुसऱ्याविषयीं बोलतांना बंधु-भगिनी हे शब्द वापरण्याचा परिपाठ दिसला. त्यावरून मला इंग्रजी कादंबऱ्यांतील क्लेकरांची आठवण झाली. हे गृहस्थ चांगले बहुश्रुत, पोक्त, प्रेमळ व विचारी दिसले.

प्रोफेसर मिश्र यांच्याशीं आमचें बोलणें चाललें आहे, तोंच प्रोफेसर बालकृष्ण हे प्रोफेसर साठे यांचे घरीं आले. हे तरुण गृहस्थ एम्. ए. असून इतिहास व अर्थशास्त्राचे शिक्षक आहेत. अर्थशास्त्रावर त्यांची भक्ति दिसली व हिंदी भाषेंत एक स्वतंत्र ग्रंथ त्या विषयावर लिहिण्याचा त्यांचा मानस असल्याचें त्यांनीं मला सांगितलें. तेव्हां माझाही तो आवडता विषय असून मी या विषयावर एक पुस्तक मराठींत लिहिलें आहे, असें त्यांना सांगितलें व माझ्या पुस्तकाची एक प्रत त्यांना ठाठवून

प्रवास-वर्णन.

देण्याचें कबूल केलें. त्यांना महाराष्ट्राच्या इतिहासाचीहि आवड असल्याचें दिसून आलें. इकडल्या तिकडल्या गप्पा होत आहेत, तों प्रो० रामदेव हे गृहस्थ आले. प्रो० रामदेव हे प्रथमतः दिसण्यांत मद्रासकडील गृहस्थासारखे वाटतात. हे गृहस्थ बी. ए. असून इंग्रजीचे प्रोफेसर आहेत. तसेच ते 'वैदिक मॅगझिन'चे एडिटर आहेत व शिवाय डेप्युटी गव्हर्नर आहेत. यांनाच आम्हांला सर्व विद्यालय दाखविलें व त्यासंबंधी माहिती सांगितली. हे गृहस्थ फार बोलके व गुरुकुलपद्धतीबद्दल विलक्षण उत्साही व स्वमताबद्दल अत्यंत अभिमानी आहेत. यामुळें आम्हांला फारसे प्रश्न न विचारतां सर्व माहिती आपोआप व सहज जातां जातां मिळाली. दुसऱ्या प्रोफेसरांशीं आमचा फारसा वादविवाद झाला नाहीं. कदाचित् त्यांचीं व माझीं मते जुळलीं असतील ह्या, किंवा आपल्या संस्था पाहण्यास आलेल्या पाहुण्याजवळ वाद घालीत बसणें बरें नाहीं असें त्यांना वाटल्यामुळें ह्या परंतु आम्हीं आतांपर्यंत असल्या वादग्रस्त विषयांत पडलोंच नाहीं. परंतु प्रो. रामदेव आल्यापासून वादविवादास सुरुवात झाली. कारण, थोड्याच वेळांत असें दिसून आलें कीं, प्रो. रामदेव यांच्या व माझ्या सर्व वादग्रस्त विषयासंबंधींच्या मतांत वरेंच अंतर आहे. ज्यांना आपापल्या मतांच्या खरेपणाबद्दल पूर्ण विश्वास आहे, व ज्यांचीं मते भिन्न भिन्न आहेत अशीं दोन सुशिक्षित माणसें एके ठिकाणीं आल्यावर वादविवादास काय तोटा ! कोणताहि वादग्रस्त विषय असो, आमच्या वादविवादाच्या योगें दोघांचें एकमत होण्याचा सुयोग येईना. एकाद्या मोठ्या जंक्शन स्टेशनवर रेल्वेच्या लाईनीच्या रुळांची विलक्षण तऱ्हेची गुंतागुंत झालेली असून त्यांचें एक जाळेंच बनलेलें असतें; पण स्टेशनच्या बाहेर पडल्यावर दोन लायनी परस्पर भिन्न दिशांनीं जातात, त्याप्रमाणें आमच्या वादविवादाची स्थिति होई. प्रारंभीं प्रारंभीं एकमेकांना सामान्यतः पटतील अशीं विधानें व तत्वे यांनीं वादविवादास सुरुवात होई; परंतु शेवटीं परस्परविरोधी अशा प्रमेयांत वादाचा शेवट होई. आम्हीं कितीतरी निरनिराळ्या विषयांवर संभाषण केलें असेल. प्रो. रामदेवांना दुसऱ्यांना आपल्या मतांना आणण्याची फार हौस दिसली, व यामुळें कोणत्या तरी

एका विषयांत आमचें मतैक्य होतें कीं काय हें आम्हीं पहात होतो; परंतु तसा प्रसंग आलाच नाहीं ! एकाच शिक्षणपद्धतीखालून गेलेल्या सुशिक्षितांमध्ये अशा तऱ्हेनें मतवैचित्र्य कसें उत्पन्न होतें, हा प्रश्न मनापुढें उभा राहिला, व याचें कारण मानवी स्वभाववैचित्र्य हें होय, असें ह्मणून आम्हीं आपल्या मनाचें समाधान केलें. प्रो. रामदेव यांचा व आमचा वाद सर्व वेळभर—रात्री ११।१२ वाजतां निजेपर्यंत—चालला होता; परंतु तो विकोपाला न जातां आम्ही 'शिवरात्र' ह्मणून निजावयास जाऊं शकलों, हें नवल आहे.

सायंकाळीं बोर्डिंगची व्यवस्था पाहण्यास गेलों. कांहीं ठिकाणीं सायंकाळचें हवन चाललें होतें. सायंकाळीं वर्गावर्गाप्रमाणें हवन होतें, असें मागें सांगितलेंच आहे. मध्यें एक लहानसें होमकुंड असतें व त्याशेजारीं उपाध्याय शिक्षक बसतो, व लंबचौकोनांत ब्रह्मचारी लोकरीच्या आसनावर बसतात. शिक्षक मंत्र ह्मणतो त्याचा उच्चार सर्व ब्रह्मचारी करतात, व मग शिक्षक अग्नि-कुंडांत आहुती टाकतो. संध्याकाळीं लहान मुलांची भोजनाची पंगत जरा आधीं दिवसाउजेडीच होते. ब्रह्मचारी बाहेर मोकळ्या जागेंतच जेवावयास बसले होते. सर्वांचे पोप्राख सारखे, सर्वांचीं भांडीं सारखीं व एकसारख्या पंक्ती बसलेल्या, हा देखावा मोठा भजेदार दिसे. ताट, वाटी व लोटा इतकींच भांडीं प्रत्येक ब्रह्मचाऱ्याला मिळतात. येथील भोजनहि ब्रह्मचाऱ्याच्या वृत्तीला योग्य असंच होतें. रोटी, डाळ व भजीं इतकेच तीन पदार्थ भोजनास होते. या बाबतींत उत्तरहिंदुस्थानांत बराच सारखेपणा आहे. मी अग्न्यास एका कॉलेजच्या बोर्डिंगांत जेवावयास गेलों होतो तेथेंहि असाच प्रकार पाहिला होता. तिकडे भात खाण्याचा प्रघात नाहीं. तसेंच फारशा भाज्या खाण्याचाहि सराव नाहीं. रोटी, डाळ व तूप इतके पदार्थ असले म्हणजे झालें. गुरुकुलांत ब्रह्मचाऱ्यांनीं व शिक्षकांनींच वाढण्याचा प्रघात आहे. जेवण करण्यास मात्र आचारी लागतात. आपापला लोटा व वाटी प्रत्येकानें घांसून आपआपल्या खोलींत ठेवावयाची असते. यामुळें येथें जेवणाच्या पंक्तींचा आमच्या इकडल्यासारखा रमणा पडत नाहीं. आमच्या इकडील भाज्या, दोन वेळां भात,

प्रवास-वर्णन.

वरण, तूप, ताक, दूध, पोळी, साखर, शिवाय आमटी व चटणी वगैरे अवश्य भासणाऱ्या पदार्थांची व ते पदार्थ वाढण्याच्या आवृत्तीची मोज-दाद केली, व उत्तरहिंदुस्थानांतील अवश्य वस्तूंची संख्या पाहिली म्हणजे तिकडील साधेपणाचें कौतुक वाटतें. शिवाय, या साधेपणानें व मसाल्याच्या अभावानें तिकडील भोजन जास्त पौष्टिक व जास्त हितावह असतें, हें निराळेंच. या भोजनास खर्च कमी येतो, हा आणखी एक फायदा आहे. येथील विद्यार्थ्यांचा पोषाख असाच साधा व ब्रह्मचर्याला शोभेसा असतो. एक सदरा व धोतर; धोतराचाच एक सोगा पदरासारखा अंगावर घेतलेला असतो. थंडीमध्ये वनातीचा वर आणखी एक कपडा घालण्यास देतात. धोतर व सदरा प्रत्येक ब्रह्मचाऱ्यानें आपला आपणच धुवावयाचा असतो. जास्त मळल्यावर परटाकडे देऊन आणतात.

ब्रह्मचारीपंक्तीचें जेवण पाहून आम्ही थोडे फिरावयास गेलों. आठनवांचे सुमारास आम्ही प्रो. साठे यांचे पर्णकुटिकेंत आलों व तेथें जेवणें आटोपल्यावर पुनः थोडा वेळ बोलणें चालणें झाल्यावर रात्री १२ वाजण्याच्या सुमारास आम्ही झोपीं गेलों. पहाटेस उठल्यावर आह्मांला सर्व गुरुकुलाची एकंदर व्यवस्था दाखविल्याबद्दल, आपल्या सहवासाचा व संभाषणाचा लाभ दिल्याबद्दल सर्वांचे, व विशेषतः प्रो. साठे यांचे, आभार मानून दिसूं लागतांच आम्ही हरिद्वाराची वाट चालूं लागलों.

वाटेनें माझ्या मनांत आदल्या दिवशीं पाहिलेल्या सर्व प्रकारांचें चित्र उभें रहात होतें. येवढी मोठी संस्था अस्तित्वांत आणून दहाबारा वर्षांत तिची अशी भरभराट घडवून आणणें, हें कांहीं लहानसहान काम नाहीं. येथील व्यवस्था व शिस्त फार चांगली आहे, हें पाहूनहि व्यवस्थापकांच्या कर्तृत्वाबद्दल सादर कौतुक वाटलें. या संस्थेमध्ये घडवून आणलेल्या दोन सुधारणांमुळे तर मला विशेषच आनंद झाला. त्या सुधारणा म्हणजे जन्मावर जातिभेद न मानणें व ब्रह्मचर्य २४ वर्षेपर्यंत पाळणें. हल्लींच्या हिंदुस्थानच्या अवनतीच्या बुडाशीं पुष्कळ गोष्टी असतील; परंतु आमच्यांतील बालविवाह व जातिभेद या दोन गोष्टी राष्ट्रीयहानीला प्राधान्येंकरून कारणीभूत आहेत, अशी माझी ठाम समजूत असल्यामुळे, या दोन घातुक

चालींचें निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न गुरुकुलानें चालविला आहे, हें पाहून मला फारच आनंद वाटला, व येवढ्याकरितांसुद्धां गुरुकुलपद्धतीचा जितका प्रसार होईल तितका चांगला, असें मला वाटलें.

शिक्षणक्रमाबद्दल मात्र माझा तितका चांगला ग्रह झाला नाही, हें कबूल केलें पाहिजे. गुरुकुलविद्यालयांत जो शिक्षणक्रम आंखून दिला आहे, त्याप्रमाणें तो करवून घेतला जात नाही असें नाही. तरी पण संस्कृत भाषेवर घालविलेला वेळ वाजवीपेक्षां फाजील आहे, असें मला वाटलें. गुरुकुल ही संस्था आर्यसमाजाकरितां उपाध्याय व उपदेशक तयार करण्यास फार उत्तम आहे, युरोपमध्ये पूर्वी जशीं बिशप, आर्च-बिशप व इतर उपाध्याय व उपदेशक तयार करणारीं कॉलेजेस असत तसें हें विद्यालय आहे, असें मला वाटलें. या विद्यालयांत शिकलेले विद्यार्थी उदार मनाचे, सच्छीलाचे व आपल्या वाङ्मयाचें व धर्माचें पूर्णज्ञान असलेले व संस्कृत भाषेवर विशेष व्यासंग असलेले असे वंदनीय उपदेशक बनण्याचा बराच संभव आहे खरा; परंतु सर्वासच उपदेशक केल्यावर उपदेश ऐकणारे कोण राहणार, असें माझ्या मनांत आलें. सारांश, गुरुकुलांतील पद्धति व विशेषतः संस्कृतावरील भर हीं कांहीं थोड्या लोकांकरितां इष्ट असतील; परंतु सर्व सामान्यजनांना इतक्या संस्कृताच्या प्राविण्याची जरूरी नाही; त्यांना जास्त उपयुक्त विषयांवर परिश्रम करूं देणें श्रेयस्कर आहे, असें मला वाटलें.

असे गुरुकुलाबद्दल मिश्र विचार मनांत येत असतांना आर्ही कनखलला येऊन पोचलों, तोंच आर्हीला महात्मा मुनशीराम पार्यो हरिद्वारास जातांना भेटले. त्यांचा आर्ही पुनः निरोप घेतला, व देवळांत शिरलों. मग माझें मन तेथील सृष्टिसौंदर्यानें पुनः वेधून घेतलें व आर्ही त्या सुंदर स्थानाचें शेवटचें दर्शन घेऊन हरिद्वारास परत आलों. पुढें हरिद्वारास आणखी एक दोन दिवस राहून आर्ही परत मुरादाबादेस आलों.

— ५ —

मथुरावृंदावन.

अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ।
 शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्वरापणवीथिकैः ।
 चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ।
 इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
 निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥

—रामायण.

या घर्मभानोस्तनयापि शीतलैः स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।
 कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभिर्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥

—माघः

मा

इया या पाळीच्या प्रवासाचा जो चित्रपट मी आपल्या मनांत रेखाटला होता तदनुरूप मथुरावृंदावन ही पवित्र व प्रेक्षणीय स्थळं आर्हो अगर्दी शेवटीं देशीं परत येतां येतां पहावयाचीं, असं योजिलें होतें. प्रवासाच्या दृष्टीनें हा वेत सोईचा होता. बाकी मी आपल्या स्वाभाविक मनाच्या कलाकडे व सहज औत्सुक्याकडे लक्ष दिलें असतें, तर मी मथुरावृंदावनाला प्रथमतः गेलों असतां. कारण, हीं स्थळं माझ्या अत्यंत परिचयाचीं होतीं. अर्थात्, हा परिचय दृष्टिपरिचय नव्हता, तर फक्त

श्रुतिपरिचय होता. कां.कीं माझें बालपण ज्या ग्रामांत व ज्या गृहांत गेलें त्याला लागूनच एक छोटेंसे सुंदर मुरलीधराचें देऊळ आहे. ल्हानपणीं हेंच आमचें क्रीडाभुवन होतें. येथें मी आपल्या बालमित्रांबरोबर निरनिराळे खेळ खेळत असें. या देवळांत गोकुळअष्टमीचा उत्साह मोठ्या थाटानें होत असे, व देवळाच्या पुढल्या उघड्या पटांगणांत दरसाल दहीहंडी फुटून गोपालकाला होत असे. या देवळांत दरसाल चातुर्मासांत बहुधा भागवताचें पुराण सुरू असे, व शाळा सुटल्याबरोबर पुराणाला जाण्याची मला फार हौस वाटत असे. या गोष्टीला आतां सुमारे तीस पसतीस वर्षे झालीं असतील. तरी पण मला अझूनहि त्या काळची चांगली स्मृति आहे. ती मुरलीधराची सुंदर मूर्ति, तो नवाच केलेला टुमदार सभामंडप, ते व्यासपीठावर बसलेले रेशीमकांठी धोतर नेसलेले व करवतीकाठीं कोरें उपरणें पांघरलेले तुंदिलतनु व 'जे हे ते कालाचे ठायीं' अशा कांहीं एका लकबीनें व घोगऱ्या आवाजानें पुराण सांगणारे पुराणिकबोवा, तो बायकापुरुषांचा श्रोतृसमुदाय, ते बायकांचे वाती काढण्याचे, डुलक्या घेण्याचे व भाविकपणें श्रवण करण्याचे व्यवसाय, ते चाकासारखें भलें थोरलें चक्रीपागोटें घातलेले अगडबंब भटजीबोवा, ते ह्यातारे गांवांतले सुखवस्तु गृहस्थ; हा सर्व देखावा अझूनहि माझ्या डोळ्यांसमोर स्पष्टपणें दिसत आहे. जरी आमच्या पुराणिकबोवांना पुराण सांगण्याच्या कांहीं लकबी होत्या, तरी पण त्यांच्या पुराणास चांगला रंग येई व कृष्णचरित्रांतील आश्चर्यकारक गोष्टी जेव्हां ते सांगत असत तेव्हां मला फार मौज वाटत असे. आज काय पूतनावधाचा प्रसंग आहे तर उद्यां काय कालियामर्दनाची हकीगत आहे. पुढें कांहीं दिवसांनीं चाणूरमुष्टिक व कंसाचा वधप्रसंग आहे; या सर्व गोष्टी ऐकण्याची मलां हौस असे, व पुराणिकबोवा आहांना मुलांना त्यांना मिळणाऱ्या प्रसादापैकीं कांहीं प्रसाद केव्हां केव्हां देत असत. उद्यां अमक्या राक्षसाच्या वधाची कथा आहे, असें पुराणिकबोवांनीं सांगितलें ह्यणजे आहांनीं बोरूच्या पेराच्या बंदुकी व बोरूच्या गिराच्या गोळ्या करून त्या बंदुकींतून सोडीत असू, किंवा दिवाळी जवळ आली असल्यास खरोखरीच्या केपाचीं पिस्तुलें आणून

प्रवास--वर्णन.

त्याचे बार करीत असूं. अशा माझ्या बालपणच्या अनुभवामुळे कृष्ण-चरित्र; त्याचें जन्मठिकाण व त्याचें बालपण जेथें गेलें तीं गोकुल व वृंदावन हीं नांवां माझ्या फारच परिचयाचीं होतीं. यामुळे एकाद्या चिरपरिचित मित्राला भेटायला जातांना जशी मनाची उत्सुक व आनंदी वृत्ति होते, तशी माझ्या मनाची या वेळीं वृत्ति झाली. ज्या कृष्णाच्या मनोहर गोष्टी आपण आपल्या लहानपणीं ऐकल्या, त्या ज्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष घडल्या अशा मथुरेला आपण जाणार, व तेथले फार पुरातन असे कृष्णलीलेचे देखावे पाहणार, तसेंच पवित्र यमुना नदीचें आपल्याला दर्शन होणार, ह्मणून माझें मन प्रमुदित झालें होतें. असो.

मागें सांगितल्याप्रमाणें गुरुकुल पाहून झाल्यावर आह्मी परत मुरादाबादेस आलों. तेथें आह्मांला एकदोन दिवसांपेक्षां जास्त दिवस राहतां आलें नाहीं. कारण, आमची परत येण्याची वेळ भरत आली; पण मुरादाबादेहून आह्मी पुष्कळजण बरोबर होतो व वाटेनें मथुरेस उतरावयाचें असल्यामुळे आह्मी मोठ्या आनंदानें मुरादाबाद सोडलें. आह्मी मुरादाबादेहून दिल्लीपर्यंतचीं इंटर क्लासचीं तिकिटें काढलीं होतीं. लहान मुलांचीं धरून आमचीं एकंदर ९ तिकिटें होतीं. परंतु गाडीशीं येऊन पहातो तों इंटरक्लासचा एकच डबा व तो तर माणसांनीं चिकार भरलेला. आमच्यासारख्या सामान्य प्रवाशांना वरच्या वर्गांत कोण बसूं देतो ? तेव्हां आह्मांला तिसऱ्या क्लासच्या डब्यांत बसणें भाग पडलें. वरच्या वर्गाचें तिकिट काढलेलें असतांना जागेच्या अभावामुळे खालच्या वर्गांत बसावें लागल्यास भाड्याचे अधिक वर्गाकरितां भरलेले पैसे परत दिले जातील; मात्र गाडी निघण्यापूर्वीं गाडीपासून असें खालच्या वर्गानें प्रवास केल्याचें सर्टिफिकेट घेतलें पाहिजे. रेलवे कंपनीच्या गार्ड बुक मधील हा नियम दाखवून आह्मी गार्डाजवळ तसें सर्टिफिकेट मागूं लागलों. पण तो धड कांहींच बोलेना ! स्टेशनमास्तरकडे जा, पुढें पाहूं, वगैरे म्हणूं लागला. स्टेशनमास्तरकडे जाण्यास तर अवकाश नव्हता. कारण, गाडीची वेळ भरत आली होती. ह्मणून “ तुम्हीं

नियमाप्रमाणें सरटिफिकेट दिलें पाहिजे, आह्मी पुढल्या स्टेशनवर आपल्यास भेटतो, ” असें गार्डस बजावून गाडीची निघण्याची शीळ झाल्यामुळें घाईघाईनें आह्मी डब्यांत जाऊन बसलों. उत्तरहिंदुस्थानांतील रेलवेनोकर फार लांचखाऊ असतात; व तिकिटाला संबंध रुपया दिला तर नाणें मिळण्याचीसुद्धां पंचाईत पडते, असें आह्मी ऐकलें होतें, त्याचेंच प्रत्यंतर येण्याचा रंग दिसूं लागला. पण त्या गार्डाला कांहींएक न देतां कंपनीच्या कायद्याप्रमाणें अधिक भरलेले पैसे परत मिळवावयाचे असा आह्मी वेत केला. पैसे कांहीं जास्त होते, अशांतला प्रकार नाहीं; तरीपण आपल्या हक्काला सुशिक्षित लोक जाणूं लागले आहेत हें दाखविण्याचा आह्मी निश्चय केला, व त्याप्रमाणें गार्डाचा पिच्छा घुरविला. दुसऱ्या स्टेशनवर उतरून पुनः गार्डाजवळ मागणी केली. तो पुनः अळटळं करूं लागला. त्याच्या हातावर आह्मी कांहीं तरी ठेवावें, असा त्याचा उघड उघड मानस दिसला; परंतु आह्मांला तसें करावयाचें नव्हतें. मुरादाबादेहून अर्ध्या वाटेवर आलें ह्मणजे हप्पर ह्मणून एक बरेंच मोठें जंक्शन स्टेशन लागतें. तेथें गाडी बराच वेळ उभी राहते. ह्मणून आह्मी खालीं उतरून तेथल्या स्टेशनमास्तराजवळ गार्डाच्या वर्तनाबद्दल गाऱ्हाणें गाडलें व सरटिफिकेट मागितलें व तो स्टेशनमास्तर सरटिफिकेट देण्याच्या विचारांत होता; इतक्यांत तो गार्ड तेथें आला व ह्मणूं लागला, कीं “ आतां इंटरक्लासच्या डब्यांत जागा झाली आहे तेथें पाहिजे तर जा; तुह्मांला सरटिफिकेट देण्याचें कारण नाहीं.” आह्मी अर्ध्यापेक्षां जास्त रस्ता चालून आलों होतो; व येथें पुनः सामानाची फिरवाफिरव करावयाची ह्मणजे पोर्टरकरितां आठवारा आप्यांचा भूर्देड भरावयाचा; ह्मणून आह्मी तसें करण्याचें नाकारलें व कंपनीच्या नियमाप्रमाणें सरटिफिकेट मागूं लागलों. परंतु तो गार्ड आमच्या वर्तनानें चिरडीस गेल्यासारखा झाला व याप्रमाणें आह्मी त्याच्याजवळ वादविवाद करीत असतां त्यानें गाडी चालू करण्याची शीळ फुंकली. त्याचा उद्देश आह्मी मागें रहावें व आमचें सामान व मंडळी पुढें जावी व आह्मांला जास्त खर्च व त्रास पडावा असा दिसला; पण शिताफी करून मी व माझे

प्रवास-वर्णन.

बंधू गाडी चालत असतां समोरच्या सेकंडक्लासच्या डब्यांत वर चढलों व दोर उघडून आंत जाऊन बसलों व दिल्लीस गेल्यावर याबद्दल तकरार करण्याचा विचार केला. थोड्याच वेळांत दिल्ली स्टेशन आलों. आह्मी आपलें सामान न काढतां स्टेशनमास्तरकडे गेलों व गाडीच्या वर्तनावद्दल तंकरार केली. आनंदाची गोष्ट ही, कीं, स्टेशनमास्तर आमच्याशीं चांगल्या तऱ्हेनें वागला. “ सरटिकेट नसलें तरी तुमचे पैसे तुम्हांला परत मिळतील; मात्र तुम्हीं तिसऱ्या क्लासांतच बसलां होतां याबद्दल तिकीटकलेक्टरची खातरी करा व डायरीबुकांत तुमच्या तिकिटाचे नंबर नोंदवून घ्या.” स्टेशनमास्तरच्या सांगण्याप्रमाणें तिकीटकलेक्टरला आह्मी बसलों होतो त्या डब्याशीं आणून तिसऱ्या क्लासांत बसल्याबद्दल त्याची खातरी केली व त्याच्याकडून डायरींत तशी नोंद करविली. पुण्यास परत आल्यावर ट्रॅफिक मॅनेजरकडे अर्ज केला. आमचे पैसे परत मिळाले इतकेंच नाहीं, तर त्या गाडीची अशा गैरशित्त वर्तनावद्दल कानउघाडणी केली आहे, असेंहि आम्हांला लिहून आलें. आपल्या हक्काला जागण्याची प्रवासांत केव्हां केव्हां कशी जरूर लागते हें समजावें व आपण आपल्या हक्काला जागल्यास या कायद्याच्या राज्यांत त्याचा उपयोगहि होतो, हें वाचकांच्या ध्यानांत यावें, ह्मणून वरील मजकूर लिहिला आहे. दिल्लीहून आम्हांला मथुरेस जाण्यास लागलीच गाडी होती. आतां वेळ रात्रीचीच होती. दिल्लीहून आह्मी निघालों ते सकाळींच मथुरा स्टेशनवर येऊन दाखल झालों.

स्टेशनवर पंड्यांची पुष्कळ गर्दी होती. सामान वगैरे खाली उतरून आह्मी स्टेशनच्या बाहेरील वेटिंगरूममध्ये आलों. मुरादाबादेहून आह्मी निघालों तेव्हां मथुरेस अहिल्याबाई होळकरीण यांची चांगली धर्मशाळा आहे, तेथें उतरण्यास जावयाचें, असा बेत केला होता. परंतु तेथें आल्यावर कळलें, कीं, ती धर्मशाळा मथुरेंत नसून वृंदावनांत आहे व स्टेशनपासून वृंदावन पांचसहा मैल दूर आहे. तेव्हां तो बेत रहित करून आह्मी एका पंड्याचे घरींच उतरावयास जाण्याचें ठरविलें, व दिसण्यांत जरा संभावित असा एक पंड्या गांठला व यात्रेकरितां किंवा धार्मिक

कृत्याकरितां आह्लांला कांहींएक त्रास देणार नाहीं असें त्याजपासून कबूल करून घेतलें व तीन एके करून आहीं पंड्याच्या बरोबर त्याचें घरीं येऊन दाखल झालों. आमच्या सुदैवानें आह्लांला जागा चांगली मिळाली. या पंड्याचें घर अगदीं यमुनेच्या कांठीं होतें. मध्यें फक्त फरसवंदीं सडक होती. सडक टाकली कीं घाटच लागे. शिवाय आह्लांला राहण्यास दिलेली जागा दरवाज्याच्या माडीवर होती. यामुळें खिडकींतून यमुनेचा सर्व देखावा दिसत होता. यमुनेचा तो काळ्याभोर पाण्याचा शांत व गंभीर प्रवाह पाहून आह्लांला हरिद्वारची आठवण झाली. गंगेचें पाणी अत्यंत शुभ्र व स्फटिकवत् होतें तर यमुनेचें पाणी बरेंच काळसर नीळसर रंगाचें होतें. गंगा प्रचंड वेगानें व दुथडी भरून चालली होती तर यमुनेचें पाणी पुष्कळ कमी होतें व त्याचा लांबचलांब डोह बनलेला होता. मार्गें मीं प्रयाग पाहिलें होतें, तेव्हां गंगायमुनेच्या संगमावर थेट स्नानास गेलों होतो व या दोन निरनिराळ्या रंगांच्या प्रवाहाचा संयोग खरोखरच आल्हाददायक वाटला व त्या देखाव्याची या वेळीं मला आठवण झाली. विन्हाडांत सामान वगैरे लावल्यावर मी व माझे बंधू बाजारांत जाऊन भाजीपाला व दूधतूप वगैरे अवश्य जिनसा आणून आमच्या कुकरच्या आराधनेस लागलों. जेवण झाल्यावर मथुरेंतील प्रेक्षणीय स्थळें पंड्याच्या सल्यानै पहावयाचा कार्यक्रम ठरवूं असा विचार करून आहीं यमुनेवर स्नानास गेलों. परंतु तेथें गेल्यावर आतांपर्यंतचा सर्व आनंद मावळला. घांटावर गेलों तों फार दुर्गंधी येऊं लागली. गांवांतील सर्व नाल्यांचा निकाल येथें घाटावरून उघड्या रीतीनें केला आहे. सर्व नदी घाटानें जणूं कांहीं मढविलेली आहे. घाट उत्तम बांधलेले आहेत; परंतु जेथें तेथें मोरीचें घाण पाणी घाटावरील पायऱ्यांवरून ओघळत येतें. नदीच्या पाण्यांत पाय टाकला तों पाणीसुद्धां वाईट झालेलें दिसलें. उन्हाळ्यामध्ये यमुनेचें पाणी पुष्कळ कमी होतें व प्रवाह बहुतेक बंद झाल्यासारखा होतो. यामुळें गांवांतून मोन्यांमधून येणारें सर्व पाणी या संथ पाण्यांत येऊन मिळतें व यामुळें पाणी खराब होतें, असें आमच्या नजरेस आलें. यासंबंधानें हरिद्वार व मथुरा यांतील फरक आश्चर्य

प्रवास-वर्णन.

वाटण्यासारखा होता. हरिद्वार हें गांव लहान असल्यामुळे तेथली घाण या मोठ्या गांवाइतकी नाही. परंतु हरिद्वारला एकाच मोठ्या नाल्याने गांवातलें घाण पाणी आणून तें बंद नाल्याने नदीच्या दूरच्या वाहत्या प्रवाहांत सोडल्यामुळे तेथें नदीमध्ये व विशेषतः स्नान करावयाच्या जागीं तर स्वच्छ पाणी असतें. शिवाय, हरिद्वारास नदी गोठ्यांनीं भरलेली आहे; तर मथुरेस बारीक वाळू व काळसर माती व चिखल यांनीं नदी भरलेली असल्यामुळे नदीचें पाणी जास्तच गढूळ व घाणेरडें होतें. यामुळे घांटाकडच्या बाजूला स्नान करण्यास मन अगदीं घेत नाही. नदीच्या पलीकडच्या तीराला जरा बरें पाणी असतें व त्या बाजूला पाणी वेताचें म्हणजे गळाभर असल्यामुळे पोहण्यासहि चांगलें सांपडतें, असें समजल्यामुळे मथुरेंत आह्मीं होतो ते दोन तीन दिवस रोज आह्मीं स्नानास पलीकडेच जात असूं. नदीच्या पलीकडे जाण्यास येथें नावा हव्या तितक्या मिळतात व त्या फक्त जाण्यायेण्याचा माणशीं पैसा घेतात. यामुळे ही सोय आह्मांला फार पसंत पडली व या बाबतींत हरिद्वारपेक्षां आह्मांला बरें वाटलें. कारण हरिद्वारास गंगेच्या पाण्याला इतका विलक्षण जोर होता, कीं, मी पोहणारा आपला वेतावाताचा असल्यामुळे पाण्यांत सरळी टाकण्याचें केव्हांहि धैर्य झालें नाही. परंतु मथुरेस पाणी संध असल्यामुळे व बहुतेक नदीला गळाभर पाणी असल्यामुळे पोहण्यास मुळींच भीति वाटली नाही. कारण दमल्याबरोबर खालीं पाय लावण्यास सोय होती व पाण्याला ओढहि मुळींच नव्हती. यामुळे माझ्यासारख्या नवशिक्या पोहणारास गंमत वाटली. नदीचें पाणी पिण्यालायक नव्हतें म्हणून आह्मीं एका जवळच्या विहिरीचें पाणी पिण्याकरितां आणित होतो. तरी पण त्या पाण्यांतहि फार घाण व कचरा होता. येथल्या अशा वाईट पाण्यामुळे यात्रेकरू आजारी पडतात.

जेवणखाण आटोपल्यावर आह्मीं आपल्या यात्रेचा कार्यक्रम ठरवूं लागलों. परंतु पंड्याच्या तोंडून यात्रेचा विस्तार ऐकून रात्र थोडी सोगें फार अशी आमची स्थिति झाली. पंड्यानें सांगितलें “ सर्व यात्रेला येथें बनजत्रा अगर बनयात्रा म्हणतात. या यात्रेमध्ये कृष्णाच्या आयुष्यातील बहुतेक सर्व

गोष्ठीच्या सामक्षा पाहण्यास सांपडतात. मनुष्याने विश्रामघाटापासून निघून प्रथमतः मधुवन पहाण्यास जावयाचे. हे मथुरेच्या दक्षिणेस चार मैल आहे, व येथे मधु राक्षसाचा शत्रुघ्नाने पराभव करून तेथे मधुपुरी स्थापिली. येथून तालवनास जावयाचे. या ठिकाणी बलरामाने धेनुक राक्षसास मारिले. नंतर गोवर्धनास १६ मैल जावयाचे. हे मथुरेच्या बरोबर पश्चिमेस आहे. तेथून पुढे उत्तरेकडे कोटवनापर्यंत ३४ मैल जावयाचे व तेथून परतावयाचे व वृंदावनास जावयाचे. तेथे पवित्र यमुना नदी उतरून पलीकडे जाऊन किती तरी वने, राया, तलाव विहीरी—व या सर्वांचा कृष्णाच्या आयुष्यातील एकाद्या गोष्ठीशी संबंध असतोच—पहावयाच्या, व शेवटी कृष्णाचे बालवय जेथे गेले त्या गोकुळी जावयाचे व तेथून पुन्हा यमुना ओलांडून परत मथुरेस विश्राम घाटी जावयाचे.” येवढ्या मोठ्या विस्तीर्ण प्रदेशाची एक यात्रा आहे व ही पुरी होण्यास कितीक तरी दिवस लागणार, असे पाहून आमची प्रथम फारच निराशा झाली. परंतु विचारांती अंतरुण पाहून पाय पसरणे बरे असा विचार करून आम्ही मथुरा व पांच मैलांवर असलेले वृंदावन येवढीच पाहण्याचे ठरविले. मला गोकुळ पाहण्याची अत्यंत इच्छा होती. परंतु वृंदावन मथुरेच्या थेट उत्तरेस तर गोकुळ थेट दक्षिणेस, अशी भूगोलविषयक परिस्थिति असल्यामुळे ही दोन स्थाने पाहण्यास दोन निरनिराळे दिवस पाहिजेत असे दिसून आले. परंतु दोन दिवसांची तर आह्मांला सवड नव्हती. यामुळे मथुरा व वृंदावन ही दोन स्थळेच पाहून त्यांत समाधान मानणे आह्मांला प्राप्त झाले.

याप्रमाणे कार्यक्रम ठरल्यावर आम्ही पंध्यास घोड्यांच्या गाड्या आणावयास सांगितले. तो लवकरच गाड्या घेऊन आला. तेव्हां विशेष पुरातन व कृष्णाच्या जन्मासंबंधाची पवित्र स्थळे व चांगली देवळे आह्मांला दाखविण्याबद्दल त्याला सांगून आम्ही गाडीत बसलो, व मथुरेच्या मुख्य बाजार रस्त्यानेच चाललो. या सर्व रस्त्यावर दुतर्फा दुकानेच आहेत. रस्ता फरसबंदी आहे. घरे बरीच दगडी आहेत व कांहीं कांहीं कळाकूसरीच्या कामाने शृंगारलेलीहि आहेत. या बाजारामधून आम्ही ‘हार्डिंग गेट’

प्रवास-वर्णन.

हणून दगडाची भव्य कमान १८७० मध्ये मथुरा म्युनिसिपालिटीने बांधली आहे तिचे खालून बाहेर आलों. हा देखावा बराच प्रेक्षणीय आहे.

येथून आह्मांला आमच्या पंड्यानें येथील मुख्य देऊळ केशव-देव येथें नेलें. हें देऊळ साधारण चांगल्यापैकी आहे; परंतु हें अर्वाचीन आहे. केशव-देवाचें फार प्राचीन देऊळ औरंगजेबानें नाहींसें करून त्या ठिकाणी मोठी जुम्मा मशीद बांधली. ही मशीद अझूनहि जुन्या देवळाच्या चवथ-व्यावर आहे व एकंदरीत पूर्णपणें हिंदु असलेल्या या शहराच्या मध्यभागी औरंगजेबाच्या धर्मवेडाची साक्ष ती सतत देत आहे. या देवळाच्या जवळच पोतारकुंड हणून एक तलाव आह्मांला दाखविण्यांत आला व पंड्यानें आह्मांला सांगितलें, कीं, या तळांत कृष्णाचीं लहानपणचीं चिरगुटे धूत असत. याच्याजवळ वसुदेव-देवकीचें कारागृह व कृष्णाची जन्मभूमि दाखविण्यांत आली. परंतु ती एकंदर जागा व तिची परिस्थिति पाहून त्याचें हणणें सत्य दिसलें नाहीं. पुढें तर आह्मांला असें दिसून आलें, कीं, मथुरावृंदावनांत कोठेंहि तलाव असो, येथे कृष्णाचीं चिरगुटे धूत असत हणून आपलें सांगत. कृष्ण ज्याप्रमाणें आपल्या सोळा सहस्र गोपींच्या मनोरंजनाकरितां सोळा सहस्र रूपें धारण करीत असे त्याप्रमाणें भावी पिढींतील भाविक भक्तांच्या समाधानाकरितां जन्मल्यापासून त्यानें हजारों रूपें धारण केलीं होती व हणून त्याचीं चिरगुटे धुतल्याची साक्ष पटविणारीं कुंडें मथुरावृंदावनांत असंख्य असून तीं हल्लीं पंड्यांना दाखवितां येतात ! हें देऊळ व ही जागा मातीच्या एका उंचवट्यावर आहे. मथुरेच्या बाहेर असे मातीचे ढिगारे जागोजाग आहेत. पूर्वीच्या शहराच्या तटापैकी हा कांहीं भाग आहे, किंवा यमुना नदीचा प्रवाह पूर्वकाळीं इकडे असून त्याच्या तीराचे हे भाग आहेत हें सांगतां येत नाहीं. हें पवित्र स्थान दाखविल्यावर पंड्यानें आह्मांला त्याच्या बुद्धीनें जास्त पवित्र व पुरातन अशा ठिकाणीं नेलें व तेथे कृष्णाचीं वडील माणसें व इतर त्याचे संबंधी दृष्टीस पडतील हणून सांगितलें. आह्मीं आतां वऱ्याच आपल्याला पुरातन काळच्या मूर्ति पाहण्यास सांपडतील अशा मोठ्या आशेनें व औत्सुक्यानें एका सोप्यावजा दालनांत शिरलों व तेथे आह्मांला वसुदेव,

देवकी, बालकृष्ण, कंस, नंद, यशोदा व बलराम वगैरे कृष्णाचीं सख्खीं व दत्तक वडील माणसें यांचीं चित्रें दाखविण्यांत आलीं. तीं चित्रें पाहून आह्मांला भक्तीचा उमाळा येण्याऐवजीं दुसराच कसलातरी उमाळा आला. आपल्या इकडे शिराळशेटाच्या सणाच्या दिवशीं किंवा नागपंचमीचे दिवशीं जशीं ओंबडधोबड, अगडबंब, कुरूप व आंगळ मातीचीं चित्रें करतात, तशाच तऱ्हेच्या त्या मूर्ति पाहून आशाभंग व हास्य असे मिश्र मनोविकार एकसमयावच्छेदेंकरून मनांत उद्भूत झाले. मथुरा पाहण्यास यावयाचा बेत केल्यापासून या ठिकाणच्या पुरातनपणाबद्दल व येथल्या कृष्णाच्या आयुष्याबद्दल बऱ्याच सामक्षा आपल्याला दृग्गोचर होतील ह्मणून मोठ्या औत्सुक्यानें आह्मी या यात्रेला आलों. परंतु आतांचा हा देखावा पाहून आमच्या मनांतील तें औत्सुक्य पार नाहीसें झालें व आमच्या लोकांच्या अंधश्रद्धेबद्दल व मूर्ख भोळसटपणाबद्दल हंसूं येऊं लागलें. आतां पर्यंत पाहिलेल्या सर्व देखाव्यांवरून आमची अशी खातरी झाली, कीं, मथुरा कृष्णाचें खरें जन्मस्थान असो वा नसो, त्याच्या गोष्टी खऱ्या असोत वा नसोत, परंतु हल्लीं जीं कृष्णचरित्रांतील स्थळें ह्मणून दाखवितात तीं स्थळें कृष्णाच्या गोष्टीनंतर भाविक लोकांना फसविण्याकरितां तयार केलेलीं आहेत व असल्या स्थळांबद्दल, येथल्या चित्रांबद्दल व मूर्तींबद्दल मनुष्याच्या मनांत आदर तरी कसा उत्पन्न होतो, याचेंच आह्मांला णूढ पडलें. परंतु ती वेळ पंड्याजवळ वादविवाद करण्याची नव्हती. या सर्व मूर्तीजवळ एक बुवा बसला होता व तो आह्मांला पिवळ्या मातीचा अंश प्रसाद ह्मणून देत होता. आह्मी पंड्याच्या मर्जीखातर या सर्व विद्रूप चित्रांपुढें एक दोन आण्यांचे पैसे ठेवून तेथून पाय काढला.

पुढें आह्मांला कंसाचा वाडा व किल्ला ह्मणून एक मोडक्यातोडक्या तटांनीं व्यापृत असें एक आवार दाखविण्यांत आलें. तें जुनाट दिसत होतें. परंतु ३००० वर्षांपूर्वीचें असेल असें भासत नव्हतें. परंतु या सर्व ठिकाणच्या अर्वाचीनत्वाबद्दल एकदां मनांत जाणीव उत्पन्न झाल्यावर या असल्या भाविक लोकांना फसविण्याकरितां ठरविलेल्या जागा व

प्रवास-वर्णन.

ठिकाणें पाहण्याची आमची हीस जागव्याजागीच जिरली व आर्ही पंडथीस, आह्वांला आतां जुन्या जागा व देवळें नकोत, येथलीं उत्तम उत्तम नवीं देवळें दाखवा, ह्मणून सांगितलें. तेव्हां आर्ही परत गांवाकडे फिरलों व येथें बरींच देवळें पाहिलीं. त्यानें मात्र आमचें मन पुन्हां प्रसन्न केलें. कारण मथुरेंतील देवळें फार सुंदर आहेत. या देवळांतील दगडाचें नक्षी-काम, जाळीदार खिडक्या, कोरीव खांब व देवळांचें एकंदर अंतरंग फारच सुबक आहे, यांत शंका नाहीं. एकेक देऊळ पहावें तों मागच्या-वर ताण; परंतु मथुरेंतील देवळें अगदीं दाट वस्तींत व भर बाजारांत बांधलेलीं असल्यामुळें व त्यांच्या सभोंवार खुली जागा फारच कमी असल्यामुळें हीं देवळें प्रथमतः मनांत भरत नाहींत. पहिल्या पायऱ्या चढतांना आपण एकाद्या सुंदर आणि फारच विस्तीर्ण व सुबक देवळांत शिरत आहोंत असें वाटत सुद्धां नाहीं. परंतु आंत गेल्यावर देवळांचें काम पाहून तेथल्या कारागिरीबद्दल मनुष्य आश्चर्यानें तोंडांत बोटेंच घालतो. मात्र या सर्व देवळांत फारशीं जुनीं देवळें मुळींच दिसत नाहींत. बहुतेक सर्व देवळें अलीकडील तीन चारशें वर्षांतील आहेत. हें असें कां? याचा उलगडा या पुस्तकाच्या शेवटल्या भागावरून होईल.

याप्रमाणें मथुरेंतील बहुतेक पाहण्यासारख्या ठिकाणांचें दर्शन घेऊन तीन चार तासांनीं आर्ही आपल्या बिन्हाडाला आलों व मग नित्याप्रमाणें आमच्या अर्वाचीन स्थालीची आराधना करून पाकनिष्पत्ति केली व भोजनोत्तर संध्याकाळपर्यंत विश्रांति घेतली.

वर लिहिल्याप्रमाणें मथुरेच्या प्रथम दर्शनानें जरी आमची थोडीशी निराशा झाली, पण पुढें देवळांच्या दर्शनानें ती नाहींशी होऊन आनंद वाटला; तरी जी गोष्ट हरिद्वारला शक्य नव्हती ती येथें शक्य झाल्यामुळें माझें मन अधिक आनंदित झालें. हरिद्वारच्या नजिकच्या गंगा-प्रवाहांत बोटेंतून सहल करून सर्व शहराची शोभा पाहण्याची किती वेळां तरी इच्छा झाली असेल; परंतु इच्छेनें जर होव्या तयार होत्या तर आमची इच्छा तृप्त झाली असती! परंतु ती गोष्ट शक्य कोटींतील नसल्यामुळें मनीची इच्छा मनांत दावावी लागली. परंतु मथुरेस ज्या

बिन्हाडी आर्ही उतरलों होतों त्याच्या समोरचे घाटावरच पुष्कळ नावा दिसल्या व त्या पाहून आह्मांला आनंद झाला व येथे असेतोपर्यंत रोज सायंकाळीं नावेत बसून सहल करावयास जावयाचें असा आर्ही बेत केला होता. तदनुरूप सायंकाळ होतांच आर्ही एका नाववाल्यास बोलावून आह्मांला सर्व नदीभर सहल करण्यास घेऊन जाण्यास फर्माविलें. माणशां दोन पैसे आह्मांला स्वस्तच वाटले. नावेतून शहराचा देखावा फारच मनोहर दिसतो. गांवाच्या एका बाजूला तो रेलवेचा लांबच लांब पूल; दुसऱ्या बाजूला तो कंसाचा किल्ला; समोर सर्व शहरांतील घाटांची रांगची रांग, त्या मार्गे घरांच्या ओळीच्या ओळी, देवळांची शिखरेंच शिखरे व मागच्या बाजूला एक काळसर मृत्तिकामय वाळवंटचे वाळवंट, हा देखावा चित्ताकर्षक आहे यांत संशय नाही. काशीमध्ये नावेत बसून सर्व शहर पाहिलें ह्मणजे असाच चित्ताकर्षक देखावा दिसतो. मात्र काशीस गंगेचें पात्र फारच प्रचंड आहे व प्रवाह खोल असून शीघ्रगामी आहे. यमुनेचें पात्र त्या मानानें लहान आहे व यमुनेचा प्रवाहहि लहान असून मंदगति आहे. परंतु दोन्ही शहराची रचना अगदीं सारखीच आहे. यामुळे यमुनेतून नावेत बसून कंसाच्या किल्ल्यापासून रेलवेपुलापर्यंत वल्हवीत गेलें ह्मणजे आपण छोटेखानी काशीच पहात आहों कीं काय, असा भास होतो. जरी आर्ही पाहिली त्या वेळीं यमुना नदी आपल्या वर्षाकाळांतील पूर्ण ऐश्वर्यांत नव्हती, उलट उन्हाळ्यामुळे तिला कांहींसे जलदुर्भिक्ष आलेलें होतें, व वाळूचीं मैदानें उघडीं पडलीं होती; तरी सुद्धां यमुना नदी तिच्या पाण्याच्या रंगामुळे गंभीर व भव्य दिसली. नावेतून सायंकाळीं नदीतून जात असतांना निरनिराळ्या घाटांची व त्यांवरील देवळांची शोभा अवर्णनीय दिसते. मथुरेंतील सर्वांत प्रेक्षणीय व पवित्र घाट ह्मणजे विश्रामघाट होय. हा शहराच्या बहुतेक मधीमधः आहे. कंसाला मारल्यावर कृष्णानें याच घाटावर विश्रान्ति घेतली, अशी दंतकथा आहे. ह्मणूनच या घाटाला विश्रामघाट असें ह्मणतात. सात साडेसातांच्या सुमारास या घाटावर आरती होते. ती दीपावलीचीं प्रण्यांत पडलेलीं प्रतिबिंबें, ती मंजुळ घंटानाद व ते भाविकांचे सुस्वरं आलाप, वगैरे

प्रवास-वर्णन.

प्रकार पाहून व ऐकून मनाला फार आनंद होतो व नदीच्या पात्रांतून बाहेर येऊंच नये, असें वाटतें; परंतु नावाडी उशीर झाल्यामुळें परतण्याची घाई करतो. नाइलाज ह्मणून त्याच्या ह्मणण्याला रुकार देऊन परत आपल्या बिऱ्हाडीं यावें लागतें. आह्मीं मथुरेस तीन दिवसच होतो. परंतु या तीन्ही दिवशीं सायंकाळीं आह्मीं नावेंतून सहल करावयास जात असूं.

दुसरे दिवशीं सकाळीं वृंदावनास जावयाचें असल्यामुळें आह्मीं लवकरच उठलों व आदल्या दिवसाप्रमाणें दोन घोड्यांच्या गाड्या आणवून पंढ्यास बरोबर घेऊन वृंदावनास गेलों. वाटेनें जातां जातां छोट्या छोट्या बागा व वंगलेवजा लहान लहान वरें लागतात. केव्हां यमुना नदी रस्त्याच्या अगदीं नजिक येते तर केव्हां दूर जाते. इकडील प्रदेश सपाटीचाच आहे. डोंगर किंवा उंचवटा फारसा दृग्गोचर होत नाहीं. अशी सभोंवतालची शोभा पहात पहात सुमारें तासा दीड तासानें आह्मीं वृंदावनास येऊन पोहोंचलों. या गांवाला मथुरेपेक्षांहि देवळें जास्त आहेत. सर्व देवळें अर्थात् कृष्णाचींच आहेत. परंतु त्यांना कृष्णाच्या निरनिराळ्या नांवांवरून राधारमण, मदनमोहन, राधावल्लभ, राधागोपाळ, रंगजी, गोविंदजी, गोविंद-देव, गोपीनाथ, द्वारकाधीश वगैरे नांवे आहेत; किंवा बांधणारांच्या नांवावरून तरी तीं पडलेलीं आहेत. जसें 'लालाबाबूका देवल,' 'शेटसाहेबका देवल,' 'ग्वालेर महाराजका देवल' 'राणी निकारीका देवल.' पंढ्यानें आह्मांला सांगितलें, कीं, येथें हजारों देवळें आहेत. तेव्हां सगळीं देवळें पाहणें अशक्यच होतें. तरी जीं प्रख्यात देवळें आहेत तेवढां आह्मांला दाखीव असें आह्मीं त्याला सांगितलें. त्यानें आह्मांस सरासरी दहा बारा देवळें दाखविलीं. तीं खरोखरीच सुंदर, भव्य व हिंदु शिल्पकलेची साक्ष पटविणारीं आहेत. या देवळांपैकीं पुष्कळशीं बंगाली बाबूनीं बांधलेलीं आहेत, याचें प्रथमतः आह्मांला मोठें गूढ वाटलें; परंतु बंगाल्यांत चैतन्य ह्मणून जो साधु झाला, त्यानें राधाकृष्णाच्या भक्तिपंथाचा बंगाल्यांत प्रसार केला व तो वृंदावनांत शेवटीं येऊन राहिला होता. यामुळें बंगाल्यांतील भाविक लोकांनीं येथें कृष्णाचीं फारच सुंदर देवालये बांधलीं आहेत. ह्मणूनच वंगश्री वृंदावनांत येऊन राहिली आहे, अशी येथें ह्मण

पडली आहे. वृंदावनांतील जीं देवळें आर्हां पाहिलीं त्यांच्या सभोंवतीं खुली जागा बरीच असल्यामुळें तीं मथुरेच्या देवळांपेक्षां जास्त उठावून दिसतात. बाकी कलाकौशल्याच्या दृष्टीनें मथुरेतील देवळें कांहीं कमी नाहींत. पण तीं भर बाजारांत व संकुचित जागेंत असल्यामुळें त्यांची शोभा कमी होते यांत शंका नाहीं. येथील देवळांना उत्पन्न दांडगीं आहेत व भाविक लोकांकडून देणगीच्या रूपानेंहि दरसाल फार मोठी रक्कम मिळते. वीसवीस हजार रुपयांच्यावर वार्षिक मिळकत असणारीं देवळें येथें पुष्कळ आहेत. महाराष्ट्रामध्यें अशा प्रकारचीं श्रीमंत देवळें व देव फारसे नसल्यामुळें प्रथमतः इकडल्या देवळांचा थाट पाहून आर्हां अगदीं थक्क होऊन गेलों. कृष्ण हा देव विलासी असल्यामुळें त्या देवाचीं देवळेंहि एकाद्या राजविलासी राजाच्या राजवाड्याप्रमाणें, किंवा अन्तःपुराप्रमाणें शृंगारलेलीं असावीं, हें स्वाभाविक आहे. तरी पण येथल्या देवांच्या एकंदर पूजा-अर्चावद्दल्या हकीगती पाहून व ऐकून आह्मांला लोकांच्या भाविकपणाचें हंसूच आलें. येथल्या बहुतेक देवांची एकाद्या विलासी राजाप्रमाणें रात्रंदिवस तरतूद केली जाते. येथील देवांचे मनुष्याप्रमाणेंच सर्व आहार-विहारादि व्यवहार चालतात. आर्ही देवळाच्या गाभान्यांत सर्व सुखसोई व विलासांचे प्रकार असतात. प्रत्येक देवाच्या मूर्तीवर सुंदर पंखा असतो. तिकडे उन्हाळा फार असल्यामुळें देवालाहि ऊष्मा भासत असावा. या पंख्याची एक दोरी गाभान्याबाहेर देवदर्शनाला येणाऱ्या भक्ताच्या उभें - राहण्याच्या ठिकाणापर्यंत आणलेली असते व प्रत्येक भक्तानें दोरी दोन चार वेळ तरी हालवून देवाला वारा घालून त्याची सेवा करण्याचा परिपाठ आहे. देवळासमोर बहुधा गार पाण्याचें सुंदर कारंजें असावयाचेंच, व कारंज्यांतून उडणारे जलतुपार मूर्तीपर्यंत जावेत, अशी योजना केलेली असते. येथें देवाच्या गाभान्याला सुवासिक फुलांच्या माळा घालण्याचा फारच प्रघात दिसला. यामुळें देवळांत गाभान्याजवळ गेलें, कीं, त्या फुलांच्या माळांच्या सुवासानें, त्या मनोहर कारंज्याच्या फवान्यानें, चंदनाच्या उट्टीच्या वासानें भक्ताचें मन गारीगार होतें, यांत शंका नाहीं. येथल्या देवाचे सर्व सुखसोहाळे दररोज व विशेषतः निरनिराळ्या सणाच्या वेळीं,

प्रवास-वर्णन.

करण्याची रीत आहे. रोज देवाचें न्हाणें व्हावयाचें; पुढें त्याचा पोषाख व्हावयाचा; नंतर त्याचें जेवणखाण व्हावयाचें; पुढें वामकुक्षी व्हावयाची; पुनः मधल्या वेळचें खाणें; सायंकाळीं फिरणें; पुढें रात्रीचें जेवण व तदनंतर निद्रा वगैरे सर्व व्यवहार देवाचे होतात. यामुळे येथें गाभाऱ्यांना पडद्याची सोयहि केलेली असते. देवाला निजावयाची इच्छा झाली, कीं, सर्व बाजूचे पडदे टाकून काळोख केला ह्मणजे दिवसासुद्धां झोंप घेण्यास हरकत नाही ! यामुळे या गांवांत सर्व देवाचें दर्शन होणें कठीण जातें. आह्मी एका देवळांत गेलों तेथें आह्मांला समजलें, कीं, देव निद्रा घेत आहेत व अर्धा तास देवाचें दर्शन किंवा भेट होणार नाही ! त्या देवळांत तमाम लोक उभे ! कारण, त्यांना देवाचें दर्शन घेण्याची इच्छा. परंतु आह्मी इतका वेळ तेथें उभें राहावें किंवा नाही हा आह्मांला विचार पडला. आह्मांला तर तिष्ठत बसण्यास सवड नव्हती. तेव्हां आह्मी मनांत ह्मटलें, कीं, “जर येथले देव निजतात, तर ते वेळींच उठतीलसा काय नेम ! तेव्हां ज्याप्रमाणें अर्वाचीन काळीं एकादे गृहस्थ घरीं भेटले नाहीत, तर आपण आपल्या नांवाची कार्ड ठेवून जातो, त्याप्रमाणेंच आपण करावें.” असें मनांत ह्मणून आह्मी नमस्काररूपी आमच्या नांवाची कार्ड देवाजवळ ठेवून दुसरें देऊळ पहावयास गेलों. दुसऱ्या देवळांत गेलों तों तेथेंहि देव भोग भोगीत आहे असें समजलें ! पुनः आह्मांला पंचाईत येऊन पडली. परंतु आमच्या सुदैवानें देवाचें भोग भोगणें संपलें व पडदा एकीकडे झाला व आह्मांला देवाचें दर्शन घडलें. तिसऱ्या एका देवळांत गेलों तेथें देवळाच्या प्रशस्त आवारांत पालखींत बसून देव फिराय्यास निघाले आहेत, असें आमच्या दृष्टीस पडलें ! याप्रमाणें वृंदावनांतील देवळांत आमच्या हिंदुसमाजांतील एका धार्मिक पंथाच्या अंध-श्रद्धेबद्दलचे बरेच मासले दोन तीन तासांच्या अवधींत पाहण्यास सांपडले.

येथें सर्वांत प्रचंड, भव्य व शिल्पकलेच्या दृष्टीनें पहिल्या प्रतीचें देऊळ ह्मणजे रंगजीचें देऊळ होय. हें देऊळ येथील शेट गोविंददास व राधाकृष्ण यांनीं रंगाचार्य नांवाच्या आपल्या गुरूच्या सांगण्यावरून बांधलेलें आहे. याला एकंदर ४५ लाख रुपये खर्च झालेला आहे. याचा

बाह्य प्राकार फार विस्तीर्ण असून प्रचंड आहे. हें देऊळ मद्रासी पद्धतीवर बांधलेलें असल्यामुळें दरवाज्यावर उंच गोपुरें आहेत. हीं गोपुरें प्रथमतः दृष्टीस पडलीं, तेव्हां आम्हांलाहि आश्चर्य वाटलें. परंतु तेथले ते मद्रासी पोषाखाचे पुजारी पाहून व देवळाच्या उत्पत्तीची वरील हकीगत ऐकून आमचें आश्चर्य कमी झालें. या देवळाच्या आवाराचें पश्चिम प्रदेशद्वार ९३ फूट उंच असून तें मथुरेच्या धर्तीवर आहे. हें महाद्वार फार भव्य दिसतें. यामुळें आंत जातांना देवळाच्या प्रचंडतेची साक्ष पटते. देवळाचें काम व एकंदर देखावा फारच प्रेक्षणीय आहे. देवळाच्या समोर एक सोन्याचा ध्वजस्तंभ आहे. येथलीं दुसरीं चांगलीं प्रेक्षणीय देवळें म्हणजे लालाबाबूचें देऊळ. याचेंहि काम फारच सुबक आहे. मदनमोहन व गोपीनाथ हीं देवळेंहि चांगलीं आहेत. राधारमणाचें देऊळ अर्वाचीन आहे. तें सर्व संगमरवरी दगडाचें आहे. त्याच्या सभामंडपाचे खांब पीळ दिलेल्या दोरखंडाप्रमाणें केलेले असून एक एक खांब एका एका सबंध संगमरवरी दगडाचा आहे. हें देऊळ पाहून दागदागिन्यांनीं भरगच्च भरलेल्या श्रीमंत बाईंची आम्हांला आठवण झाली. दागिन्यांच्या अतिरिक्त हौसेनें ज्याप्रमाणें केव्हां केव्हां सौंदर्यहानि होते, तसेंच या देवळाचें झालेलें आहे. या लहानशा देवळाला दहा लाख रुपये खर्च झालेला आहे. यापेक्षां राधाइन्द्रकिशोर हें देऊळ जास्त साधें, पण अधिक सुंदर दिसतें. गिरिधारीदास या नांवाच्या आपल्या गुरूच्या देखरेखीखालीं बांधलेलें ग्वाल्लेरच्या महाराजांचें राधागोपाळाचें देऊळहि प्रेक्षणीय आहे. या देवळाला सुमारें चार पांच लाख रुपये लागलेले आहेत.

इतकीं देवळें पाहणें झाल्यावर आम्हीं आपल्या घड्याळांत पाहिलें तों फारच उशीर झाला असें दिसलें व भुकेनेंहि आपल्याकडे आमचें लक्ष्य वेधलें. तेव्हां 'आधीं पोटोभा, मग विठोवा' या ह्यणीप्रमाणें आम्हीं वर्तन करण्याचें ठरवून गाडींत बसून परत आमच्या बिन्हाडाला येऊन पांचलों; भोजनादि विधि उरकले व आदल्या दिवसाप्रमाणें सायंकाळपर्यंत कुरम-णुकींत व विश्रांतींत वेळ घालवून सायंकाळीं नौकेंत बसून सहल कराव-यास गेलों.

प्रवास-वर्णन.

तिसरे दिवशी सकाळी आर्ही जमनाबाग पहावयास गेलों. तेथील एक प्रसिद्ध व्यापाऱ्याचें हें रहाण्याचें ठिकाण आहे. हें मथुरेच्या दक्षिणेस रेलवेपुलाच्या पलीकडे परंतु यमुनेच्या काठीच आहे. आर्ही गेलों ते दिवस भर उन्हाळ्याचे असल्यामुळें यमुनेला पाणी फार कमी झालें होतें, व तिला मधून मधून खांडवे पडले होते. यामुळें नावेंतून जाण्यास सवड नव्हती. बाकी इतर ऋतूंत या बागेस नावेंतून जातां येतें व तसें गेलें म्हणजे शहराची शोभा पहात पहात जातां येतें, असें आम्हांला सांगण्यांत आलें. परंतु सध्यां तें शक्य नसल्यामुळें आम्हांला गाडी करूनच जाणें भाग पडलें. आवारांत शिरण्याचा दरवाजा भव्य असून प्रेक्षणीय आहे. दरवाजापासून थोड्या अंतरावर एक कारंजें आहे व कारंजांतील पाणी लांबचलांब पाट बांधून त्यांतून बागेला जाण्याची तजवीज केली आहे. बाग बरीच विस्तीर्ण आहे, व तींत मोठमोठे वृक्ष पुष्कळ आहेत. झाडांच्या फांद्या वळवून केलेले वृक्षमंडपहि दोन तीन आहेत. यंदां आपल्या इकडील आंब्यांचें पीक फारच कमी होतें; परंतु या बागेतील सर्व आंबे फलभारानें नम्र झालेले पाहून आम्हांला आनंद झाला. बागेच्या मध्यभागी बंगलेवजा शेटसाहेबांची कोठी अगर राहते घर आहे. त्यांत एक चांगला गृंगारलेला दिवाणखाना असून त्यामध्ये या घराण्यांतील दोनचार पुरुषांच्या तसबिरी आहेत. बंगल्या शेजारीच व नदीच्या अगदीं कांठीं एक लहानसें देऊळ व एक छत्री आहे. या दोन्ही इमारती दगडाच्या असून त्यांचें काम सुबक आहे. एकंदर ठिकाणची रचना व व्यवस्था पाहून आम्हांला मालकाच्या अभिरुचीचें कौतुक वाटलें.

आमच्या मथुरावासाचा हा शेवटचा दिवस होता. त्या दिवशीं आमच्यापैकी कांहीं मंडळी दोनप्रहरच्या गाडीनें मुरादाबादेस जावयाची होती, व बाकीचे आम्ही परत देशी घेण्याकरितां रात्रीच्या गाडीनें निघणार होतों. यामुळें लवकरच जेवणें आटपून आम्ही स्टेशनवर गेलों व परत आल्यावर आम्ही दिवसाउजेडीच जेवणखाण करून सामानाची बांधाबांध करून मथुरेचें शेवटचें दर्शन घेण्याकरितां बाहेर पडलों. मथुरेचे पेढे फार प्रसिद्ध, म्हणून बाजारांत जाऊन पेढे घेतले. हे पेढे कांहीं तरी

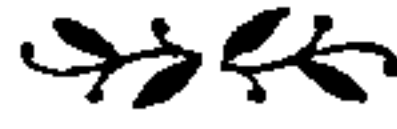
विशेष प्रकारचे असतील, अशी आमची कल्पना होती. परंतु आमची निराशा झाली. पण या पेढ्यांचा मुख्य गुण म्हणजे त्यांचा विलक्षण टिकाऊपणा होय, असें आम्हांला सांगण्यांत आले. नंतर आम्हीं विश्रामघाटावर आलों व तेथें क्षणभर विसावा घेतला. सायंकाळीं तेथें एक मौज दिसते. घाटावरील यात्रेकरू पीठ किंवा दुसरें कांहीं खाद्य यमुनेत टाकतात व तें खाण्याकारितां तेथें कांसवें जमतात. इतक्या कांसवांचा तांडा आम्हीं आजन्म पाहिला नव्हता. यांतील पुष्कळ कांसवें बरीच मोठीं होती. या ठिकाणीं माकडेंहि फार आहेत. हीं माकडें सुद्धां येथें या वेळीं येतात. एका माकडानें तर एका कांसवाच्या पाठीवर उडी मारून त्यावर पडलेलें खाद्य पटकन् मटकावून टाकलें व न घाबरतां त्या कांसवाच्या पाठीवर तें मोठ्या ऐटीनें बसलें ! हा देखावा पाहून आम्हांला फारच मौज वाटली. ही जशी कांसवाची येथें मौज पहावयास सांपडते, तशीच सायंकाळीं हरिद्वारास माशांची मौज पहावयास सांपडते. यात्रेकरू भाविक लोक, दररोज सायंकाळीं पीठ विकत घेऊन त्याच्या लहान लहान गोळ्या करून गंगेत फेंकतात व माशांच्या झुंडीच्याझुंडी प्रवाहाच्या अगदीं कडेला येतात. ही मौज आम्हीं हरिद्वारास पाहिली, त्याची आतां आम्हांला आठवण झाली.

झालें. येथें मथुरा वृंदावनाचें दृष्टिगम्य वर्णन संपलें. परंतु मथुरा हें शहर फार जुनें आहे; यानें किती तरी राजकीय, व धार्मिक स्थित्यंतरे पाहिलीं आहेत. तसेंच हल्लीं तरी तें शहर कृष्णभक्तीचें व वैष्णवपंथाचें आद्यस्थान आहे. तरी आतां मथुरेच्या कृष्णभक्तीच्या व वैष्णवपंथाच्या श्रुतिगम्य भागाकडे वळूं.

— ६ —

कृष्णकथा व वैष्णवपंथ.

मा

गल्या लेखांत मथुरेंतील प्रेक्षणीय स्थळांचें वर्णन दिलें. दोनचार दिवस येथें येणारास व वरवर पाहणारास मथुरेची हल्लींची वस्ती, मथुरेंतील देवळें, व इतर प्रेक्षणीय स्थळें जरी अर्वाचीन दिसलीं—व तीं तशीं आहेत—तरी पण पुराणवस्तुसंशोधकांच्या दृष्टीनें मथुरेचें फारच महत्त्व आहे. कारण येथेंच कित्येक फार जुनीं जुनीं नाणीं सांपडलेलीं आहेत. येथेंच खुद्द बुद्धाच्या वेळच्या वस्तु व मूर्ति सांपडलेल्या आहेत, आणि मथुरेंत सांपडलेल्या शिलालेखांनीं व नाण्यांनीं हिंदुस्थानांतील पुरातन इतिहासांतील कांहीं कांहीं दुवे जुळवून आलेले आहेत. शिवाय फार प्राचीनकाळीं आलेले चिनी प्रवासी फेहेअन व ह्यूएनसंग हे दोघेहि या शहरीं येऊन बरेच दिवस तेथें राहिले होते. व त्यांनीं या शहराचें आपल्या ग्रंथांत वर्णन करून ठेवलेलें आहे. यावरून मथुरा हें शहर जरी हिंदुस्थानांतल्या अत्यंत प्राचीन शहरांपैकीं नसलें, तरी त्याचा पुराणत्वांत दुसरा नंबर लागेल, यांत शंका नाही. या शहराचा दुसरा एक विशेष हा आहे कीं, काशी व गया या क्षेत्राप्रमाणेंच हिंदुधर्माच्या लोकांना हें जितकें पवित्र स्थान वाटतें, तितकेंच ते बुद्ध धर्माच्या लोकांनाहि पवित्र वाटतें. कारण, स्वतः बुद्ध या नगरींत पुष्कळ दिवस राहिले होते, असा दाखला सांपडतो. ऐतिहासिक काळाच्या मार्गे जाऊन जर पुराणांकडे पाहिलें तर मात्र एक चमत्काराची गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येते. ती

अशी की, मथुरा व त्याच्याशी संलग्न अशी कृष्णकथा याचा मागमूसही महाभारतांत लागत नाही. पण मथुरा स्थापनेची कथा रामायणांत मात्र सांपडते.

यमुनेच्या कांठी 'मधुवन' हणून एक मोठें वन होते व त्या वनांत 'मधुराक्षस' राहत असे. त्याने शंकराला प्रसन्न करून एक यशस्वी शूल मिळविला होता. त्याच्या पश्चात् तो लवण नांवाच्या मधुराक्षसाच्या मुलाच्या ताब्यांत आला. हा लवण राक्षस यमुनातीरवासी तपस्व्यांना फार त्रास देऊं लागला, हणून ते श्रीरामचन्द्राकडे अयोध्येस दाद मागण्याकरितां गेले. रामानें शत्रुघ्नास लवणाचें पारिपत्य करण्यास व तेथें राज्य स्थापन करण्यास धाडलें. त्याप्रमाणें शत्रुघ्न तेथें आला व लवणास शूलाखेरीज गांठून त्याने त्याचा वध केला; व सर्व मधुवन तोडून टाकून यमुनेच्या कांठी मधुपुर, मथुरा किंवा मथुरा हणून शहर वसविलें. तेथेच त्यानें राज्य स्थापन केलें व बारा वर्षांनंतर तो अयोध्येस रामास भेटावयास गेला. कालिदासानें रघुवंशांत इंदुमतीच्या स्वयंवराच्या सहाव्या अध्यायांत ज्याची राजधानी मथुरा यमुनाकांठी आहे, असा शूरसेनाधिपति सुप्रेण याला स्वयंवरसभेंत राजाच्या मालिकेंत आणिलें आहे, व त्याच्या वैभवाचें व यमुनानदीच्या प्रदेशाच्या सौंदर्याचें वर्णन केलें आहे. रामायणांतील वरील गोष्टीचा व कालिदासानें दिलेल्या वरील गोष्टीचा मेळ वसत नाही. पण कालिदासाच्या कविवर्णनास इतकें महत्त्व देतां येत नाही.

इतकें खास की, बुद्धाच्या वेळीं हें शहर फारच भरभराटींत होतें; व त्याच्या काळापासूनच तेथें बुद्धधर्माचें प्राबल्य झालें व तें सुमारे सन ७०० वर्षेपर्यंत कायम राहिलें. ख्रिस्ती शकाच्या सुमारे ५०० व्या वर्षीं फेहेअन हा चिनी प्रवासी मथुरेस आला होता; तेथपर्यंत मथुरेस बुद्धधर्म बराच जोरांत होता. परंतु सन ४०० पासून ७०० पर्यंत त्याचा पूर्ण वीमोड झाला व मथुरा पुनः हिंदुलोकांचें पवित्र स्थान होऊं लागली.

मथुरेंतील सर्वांत जुन्या इमारती हणजे बुद्धधर्मीयांचा एक विहार व एक स्तूप या आहेत. या स्तूपांत बुद्धाचीं नखें होतीं. उपगुप्त या नांवाच्या

प्रवास-वर्णन.

मथुरेच्या सहणाच्या अत्यंत पूज्य अशा बुद्धभिधूनं हा विहार बांधला होता व त्यानंच अशोक मौर्याला बुद्धधर्माची दीक्षा दिली होती. याप्रमाणे मौर्य राजांच्या काळां मथुरा ही फार प्रख्यात नगरी होती असें दिसते. बुद्धधर्माचा प्रसार-कर्ता अशोक हा बहुधा इसवी शकापूर्वी २३२ च्या सुमारास निवर्तलेला असावा. अशोकानंतर मौर्यवंश आणखी शंभरदीडशे वर्षे चालला. परंतु बृहद्रथ मौर्याचा सेनापति पुष्पमित्र यानें मगधदेशाचें राज्य बळकावले. इसवी सनापूर्वी १८४ या वर्षापासून संग वंश राज्य-पदारूढ झाला. तेव्हां मथुराप्रांत व हें शहर संगवंशाच्या ताब्यांत गेलें. इकडे काबूल व पंजाब येथें ग्रीक राजे राज्य करीत होते. त्यांपैकी मिलिंद किंवा ग्रीक भाषेंत ज्याला मीनांडर ह्मणतात हा फार पराक्रमी निघाला. त्यानें बुद्धधर्माचा स्वीकार केला होता, असें दिसते. कारण 'मिलिंदाचे प्रश्न' या नांवाचा बुद्धधर्मातील एक प्रख्यात ग्रंथ आहे. या मिलिंदानें हिंदु-स्थानावर स्वारी करून काठेवाड व मथुराप्रांत काबीज केले व तो यमुना-कांठच्या मथुरेंत राहिला होता, असा दाखला सांपडतो. तेव्हांपासून मथुरेच्या आसपासचा मुलूख व तें शहर ग्रीक राजांच्या ताब्यांत गेलें व मथुरेस त्यांच्या वतीनें सेट्रप किंवा क्षत्रप राज्य करूं लागले हे क्षत्रप पुढें पुढें स्वतंत्र राजे बनले असावे. या क्षत्रपांपैकी सोदास याची थोडीशी माहिती मिळते. हा रजुवलाचा पुत्र होता. हा इसवी सनापूर्वी ७२ च्या सुमारास क्षत्रप झाला. मथुरेंत याच्या नांवाचा व याच्या काळाचा एक शिलालेख सांपडलेला आहे. पुढील वर्षांसंबंधी कांहीं माहिती मिळत नाही. परंतु काबूल, काश्मीर व पंजाब येथील हिंदुग्रीक राज्य नाहीसें होऊन तेथें दुसऱ्या राष्ट्राचें राज्य झालें, व त्यामध्ये कुशन घराण्यास वर्चस्व आलें. या घराण्यांतील राजांनीं प्रचंड राज्य स्थापून हिंदु-स्थानाकडे आपला मोर्चा फिरविला, व उत्तरेकडील बराच भाग आपल्या ताब्यांत आणला. या घराण्यांपैकी कनिष्क राजाची दिगंत कीर्ति झाली. यानें सुमारे पंचेचाळीस वर्षे राज्य केलें. याच्या वेळचीं नाणीं मथुरेस व उत्तर्हिंदुस्थानांत अतोनात सांपडलीं आहेत, व त्या नाण्यांवरून त्याच्या राज्याचा विस्तार व वाढ यांची कल्पना होते. तसेंच कनिष्काची राज-

धानी पुरुषपुर—अर्वाचीन पेशावर—ही होती. परंतु त्यानें खुद्द पाटली-
घुत्रावर हल्ला केला. याच्या पहिल्या पहिल्या नाण्यांवर ग्रीक देवता व
विशेषतः सूर्य व चंद्र यांचीं चित्रे आहेत, व भाषा ग्रीक आहे. पुढील
नाण्यांमध्ये ग्रीक अक्षरे मात्र आहेत. भाषा परशियन आहे. ग्रीक, हिंदु
व परशियन देवतांच्या मूर्ति आहेत. शेवटच्या नाण्यांवर बुद्ध शाक्य-
मुनीची मूर्ति आहे. यावरून कनिष्काने शेवटी बुद्ध धर्म स्वीकारला होता
असें दिसते. कनिष्काने इसवी सन ७८ ते १२३ पर्यंत राज्य केले
असावे. त्याचा मुलगा हुविष्क अगर हुष्क हा त्याच्यामागून गादीवर
आला. याने मथुरेस फार मोठ्या विहाराची स्थापना केली व त्याला
आपले नांव दिले. याच्यानंतर वसुष्क अगर जष्क हा गादीवर आला.
यालाच वासुदेव म्हणत असत. या नांवावरून या राजावर हिंदुधर्माचा
पगडा बसत चालला असें दिसते. याच्या नाण्यावर त्रिशूलधारी नंदीवर
बसलेल्या शिवाचे चित्र आहे. या राजाच्या वेळचे कांहीं शिलालेख मथु-
रेस सांपडले आहेत. या राजानेहि पंचवीस वर्षे राज्य केले, असें नाण्यां-
वरून दिसते. मथुरेसंबंधी विचार करतां या कुशन घराण्याच्या कार-
कीर्दीत मथुरा हे शहर फार भरभराटीत होते यांत शंका नाही. येथे बुद्ध
व जैनधर्मी व्यापारी फार होते, व यांनी दिलेल्या देणग्यांचे शिलालेख येथे
पुष्कळ सांपडले आहेत. संस्कृतांतील प्रसिद्ध ग्रंथ पंचतंत्र याच्या प्रारंभीच
दक्षिणेतील महिलरोप्य या शहरांतून आपल्या बैलगाडीत माल भरून मथुरेस
जाणाऱ्या गाड्यांच्या तांड्याला जाऊन मिळणाऱ्या वर्धमानक नांवाच्या वा-
ण्याच्या मुळाची गोष्ट आहे. मथुरेस पांचत्यावर त्याचा एक बैल यमुनेत
नदीच्या तीराला गेला व चिखलांत बुडून मेला, अशा प्रकारचे वर्णन आहे.
यावरूनहि मथुरेची व्यापाराकरिता त्या वेळी प्रख्याति होती असें दिसते.
कनिष्क राजाच्या वेळचे ७१ शिलालेख सांपडले आहेत. त्यांतले खुद्द
मथुरेत ४३ सांपडले आहेत. या शिलालेखांवरून व मथुरेत सांपडलेल्या
दुसऱ्या इमारतींच्या भागांवरून, तसेच कठडे, मूर्ति वगैरे गोष्टींवरून
कुशन कारकीर्दीत व त्याच्यापुढे बरीच शतके मथुरा शिल्पकलेकरितां
प्रसिद्ध होते, व मथुरेची शिल्पपद्धति हणून एक शिल्पपद्धति होती असें

प्रवास-वर्णन.

दिसतें. तिच्यावर ग्रीक शिल्पाचा परिणाम झाला होता. तरी पद्धति पूर्णपणे हिंदू होती. या कलेचा ऱ्हास सहाव्या शतकांत झाला.

इसवी सनाच्या ३२० च्या सुमारास पाटलीपुत्रास प्रसिद्ध गुप्त घराणें उदयास आलें. चंद्रगुप्त हा पहिला राजा झाला. त्याचा मुलगा समुद्रगुप्त हा फारच पराक्रमी निघाला, व त्यानें सर्व गंगेच्या कांडचा मुलुख आपल्या ताब्यांत आणला व दक्षिणेपर्यंत राजांना मांडलिक केलें. या गुप्तघराण्याचें साम्राज्य बंगालच्या उपसागरापासून तों थेट सिंधूनदी व काठेवाड येथपर्यंत सर्व उत्तरहिंदुस्थानभर झालें. अर्थात् मथुरा व मथुराप्रांत गुप्त राजांच्या ताब्यांत आला. याच काळीं चिनी प्रवासी फेहेअन हा हिंदुस्थानांत आला होता. तो तिबेटांतून निघून काश्मीर, काबूल, कंदाहार व पंजाबमधून मध्य-हिंदुस्थानांत आला, व मथुरेंत एक महिना राहिला. मथुरा व त्याच्या आसपास एकंदर वीस विहार होते, व त्यांत तीन तीन हजार बुद्ध भिक्षु रहात असत; तसेंच तेथें सहा स्तूप होते, असें त्यानें लिहून ठेविलें आहे. यावरून मथुरेस अजून बुद्धधर्माचें पुष्कळ प्राबल्य होतें असें दिसतें. परंतु इसवी सनाच्या ५०० च्या सुमारास हूण लोकांच्या स्वान्या हिंदुस्थानावर होऊं लागल्या, व त्यांनीं गुप्तघराण्याचें साम्राज्य मोडून टाकलें. परंतु पुढें हूणांची सत्ता फार दिवस टिकली नाहीं. ठाणेश्वरच्या हर्षवर्धनानें मोठें साम्राज्य स्थापिलें, परंतु त्याच्या पश्चात् त्याचाहि नायनाट झाला, व सन ७०० पासून १०२४ पर्यंत कनोजच्या घराण्याचें साम्राज्य चालू झालें. सुमारे ७०० पासून मथुरेंतून बुद्ध व जैनधर्म पार नाहींसा झाला व मथुरा हें कृष्णाच्या भक्तीचें मोठें स्थान झालें, व तेव्हांपासून तें हिंदु लोकांचें काशीप्रमाणेंच फार मोठें पवित्र स्थान बनलें; व ह्मणून मुसलमानी स्वान्या येऊं लागल्यापासून सोमनाथ-प्रमाणें मथुरा हेंहि एक मुसलमानांचें मोठें छलस्थान बनलें. सर्व मुसलमानी अंमलांत मथुरेची अवस्था मोठी कठिण होती. कारण, आग्रा व दिल्ली या दोन मुसलमानी राजधान्या बनल्यामुळें मथुरा या हिंदु पवित्र-स्थानाची कैचीच्या दोन पातींत सांपडल्याप्रमाणें दृबेदुब स्थिति झाली.

गिझनीच्या महमदानें हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी १००१ मध्ये केली. त्यानें एकंदर अशा बारा स्वाऱ्या केल्या, हें इतिहासशांस् महशूरच आहे. त्यांपैकी नववी स्वारी त्यानें १०१७ मध्ये केली. या स्वारीत त्यानें मथुरा शहर लुटलें व तेथलीं हिंदु देवळें उध्वस्त केलीं. या लुटीमुळें शहराची फारच नासाडी झाली. पुढें अकबराच्या काळापर्यंत या शहराची फारशी माहिती मिळत नाही. परंतु मुसलमानी धर्मवेड्या राजांचा हिंदुधर्माचें एक ठिकाण ह्मणून या शहरावर नेहमीं डोळा असे; यामुळें शहराची भरभराट होऊं शकली नाही. परंतु अकबराच्या कारकीर्दीतील सहिष्णुतेच्या धोरणानें मथुरा व वृंदावन या शहरांना पुन्हां धार्मिक महत्त्व आलें व त्या शहराची व तेथील गोसाव्यांची कीर्ति इतकी वाढली, कीं, अकबराला त्यांना भेटण्याची इच्छा झाली, व अकबराचे डोळे बांधून त्याला वृंदावनांतील अत्यंत पवित्र अशा तुळशीवृंदावनाच्या राजीमध्ये आणिलें, व तेथील आश्चर्यकारक देखावा पाहून त्या स्थानाच्या पवित्रपणाबद्दल अकबराची खातरी झाली. या गोष्टीचें स्मारक ह्मणून तेथील लोकांनीं बादशहाच्या परवानगीनें गोविंददेव, गोपीनाथ, युगलकिशोर व मदनमोहन या नांवांनें प्रसिद्ध असणारीं देवळें बांधलीं. जरी हीं शहरें व हा प्रांत मोंगलांच्या ताब्यांत होता, तरी औरंगझेबापर्यंत या शहराला त्रास पोंचला नाही. परंतु औरंगझेबाच्या कारकीर्दीत मात्र या पवित्र स्थानाचा फार छल झाला. औरंगझेबाचा थोरला मुलगा मथुरा शहरांत जन्मला, व त्यानें राज्यावरील आपला हक्क मथुरेमध्ये प्रथमतः जाहीर केला. मथुरेस एक मुसलमान अधिकारी नेमला गेला. यानें हल्लीं मथुरेंत असलेली प्रसिद्ध मशीद बांधली. येथें जाट लोकांचें बंड झालें. औरंगझेबाला आपल्या हिंदुधर्माविरुद्ध मोहिमेस ही एक आणखी बरी सक्क झाली असें वाटलें. त्यानें स्वतः मोठ्या सैन्यानिशीं मथुरेस येऊन मथुरा व वृंदावन येथील उत्तम उत्तम देवळें पाडलीं. विशेषतः त्याचा डोळा केशवदेव या फार पवित्र मानलेल्या देवळावर होता. तें देऊळ पार पाडून त्याच्याच पायावर औरंगझेबानें मोठी मशीद बांधविली. औरंगझेबाचें धर्मवेड इतकें वाढलें, कीं, त्यानें मथुरावृंदावन हीं नांवेच इतिहासांतून

प्रवास - वर्णन.

नाहींशी करण्याचा बेत केला. मथुरेला कागदोपत्री इसलामाबाद व वृंदावनास मुमीनाबाद अशीं नांवे ठेविलीं. परंतु ज्याप्रमाणें औरंगझेबाच्या पश्चात् मोंगलाचा अंमल नामशेष झाला, त्याप्रमाणें या शहरांची हीं नांवेहि कागदोपत्रीच राहिलीं. औरंगझेबाच्या पश्चात् जाट व मराठे यांनीं आग्र्यादिह्मीपर्यंतच्या मुलुखावर आपलें वर्चस्व स्थापलें व त्यामुळें कांहीं दिवस मथुराप्रांत जाटांच्या ताब्यांत होता, तर कांहीं दिवस मराठ्यांच्या ताब्यांत होता. पुढें इंग्रजांची व मराठ्यांची उत्तरहिंदुस्थानांत पुष्कळ वेळां युद्धें झालीं व मथुराप्रांत १८५० मध्ये इंग्रजांच्या ताब्यांत आला. १८५७ सालच्या बंडाच्या वेळीं मथुरेसहि या बंडाचा थोडाफार प्रादुर्भाव झाला होता. परंतु तेथल्या मुख्य शेटजींच्या घराण्याच्या राजनिष्ठेमुळें मथुरेचा बराच बचाव झाला, व मथुरा शहराला फारसें कडक प्रायश्चित्त भोगावें लागलें नाहीं. तेव्हांपासून या शहराची सारखी भरभराट होत आहे.

आतां मथुरावृंदावनासंबंधीं एका गोष्टीचा विचार करावयाचा राहिला. तो हा कीं, मथुरावृंदावन आणि कृष्णजन्म व कृष्णलीला यांचा आपल्या पुराणाप्रमाणें जो फार निकट संबंध मानिला आहे, व ह्मणून मथुरा हें राधाकृष्णाच्या भक्तिपंथाचें जें फार मोठें पवित्र स्थान मानिलें आहे, त्या गोष्टी कितपत खऱ्या आहेत. माझ्या बालपणापासून कृष्णजन्माच्या व कृष्णलीलांच्या कथा मला चिरश्रुत असल्यामुळें मला मथुरावृंदावन पाहण्याची विलक्षण जिज्ञासा होती. परंतु प्रत्यक्ष मथुरेंतील पवित्र स्थानें पाहून, तसेंच त्यांचें व तेथील देवळांचें अर्वाचीनत्व पाहून, माझी फार निराशा झाली, व हल्लींचें मथुरा शहर व हल्लींची कृष्णभक्ति हीं बरींच अर्वाचीन असावीं अशी माझी कल्पना झाली. ह्मणून यासंबंधानें मी चवकशी करूं लागलों, तों मला समजलें, कीं, माझे पूज्य गुरुवर्य डॉ. सर रामकृष्ण भांडारकर यांनीं वैष्णव पंथाच्या उदयाबद्दल एक ग्रंथ लिहिला असून तो जर्मनीमध्ये छापला जात आहे+. त्यांत कृष्णाची कथा व कृष्णभक्ति यांची उत्पत्ति व

+ हा ग्रंथ वैष्णव, शैव व इतर धार्मिक पंथाचा इतिहास ह्मणून आतां प्रसिद्ध झाला आहे.

वाढ यांचा इतिहास सांगितला आहे; हणून मी डॉक्टरसाहेबांकडे जाऊन त्या ग्रंथाची एक हस्तलिखित प्रत मागून घेतली. डॉक्टरसाहेबांनी ती मोठ्या आनंदाने मला दिली व त्यांतील माहितीचा उपयोग करण्याची परवानगी दिली, याबद्दल मी डॉक्टरसाहेबांचा फार ऋणी आहे. या पुढील मजकुरांत त्यांच्या ग्रंथांतील पुष्कळ माहितीचा उपयोग केलेला आहे, हे निराळें सांगावयास नकोच.

कृष्णचरित्राबद्दल आपण विचार करूं लागलों, म्हणजे किती तरी गोष्टींबद्दल शंका उत्पन्न होतात. प्रथमतः ही चमत्काराची गोष्ट वाटते, कीं, महाभारतामध्ये जो सूत्रधार वाटतो, महाभारतांतील प्रचंड युद्धामध्ये ज्याच्या कारस्थानाला एक प्रकारे प्रमुख स्थान मिळालें आहे, त्या कृष्णाची जन्मकथा व त्याच्या बालपणाच्या आयुष्याची हकीगत महाभारतांत कोठेंहि दिसत नाही. शांतिपर्वाच्या नारायणीय प्रकरणांत कृष्णाच्या अवताराचा व कंसवधाचा भविष्यत्कार्ळी होणाऱ्या गोष्टींप्रमाणें मात्र उल्लेख आहे. कृष्णजन्म व त्याचा बालपणचा गोकुळांतील वास व तेथील गोपींशीं त्याची ऋडा, वगैरे भाग सविस्तरपणें हरिवंशांत व भागवतांत मात्र दिसून येतात. परंतु हे ग्रंथ महाभारतापेक्षां बरेच अर्वाचीन आहेत. तसेंच भगवद्गीतेतील उदात्त तत्वज्ञान शिकविणारा, महाभारतांतील राजकीय कारस्थानांत गुंतलेला, व केव्हां केव्हां कुटिल नीतीनें कां होईना, परंतु सत्प्रक्षाच्या बाजूनें भांडणारा कृष्ण, व सोळा सहस्र बायका असणारा, गोपींशीं अनिर्वेध व्यवहार करणारा, अत्यंत विलासी व विषयलंपट असा गोकुळांचा कृष्ण हे एकच असावे याबद्दल शंका येते. थिऑसॉफिक पंथी लोकांनीं गोपींच्या व्यवहाराला कितीहि आध्यात्मिक स्वरूप दिलें असलें तरी हा मागूनचा विचार आहे, यांत शंका नाही. या सर्व शंकांचें निरसन डॉक्टर सर भांडारकरांनीं काढलेल्या कल्पनेनें उत्तम तऱ्हेनें होतें. डॉक्टर भांडारकरांचें हणणें असें आहे, कीं, हल्लीं जी कृष्णाच्या आयुष्याची गोष्ट हरिवंशांत व भागवतांत दिसते, ती दोन गोष्टींच्या भेसळीनें झालेली आहे. विशेषतः भगवद्गीतेचा कृष्ण व गोकुळांचा कृष्ण या दोन निरनिराळ्या व्यक्ति असाव्या. पहिलीला त्यांनीं वासुदेवकृष्ण व दुसरीला

प्रवास-वर्णन.

गोपालकृष्ण ह्मटलें आहे. कृष्णाला कृष्ण हें नांवहि मागाहून मिळालेलें दिसतें. मूळचें नांव वासुदेव हेंच असावें. यादवकुळांतील वृष्णिवंशांत उत्पन्न झालेलें वासुदेव व बलदेव या नांवानें प्रसिद्धीस आलेले दोन क्षत्रियकुमार असावे, त्यांनीं आपल्या मामाला मारून मथुरेचें राज्य मिळविलें असावें व पुढें कालयवन या नांवाच्या म्लेंच्छ राजानें मथुरेवर स्वारी केली असावी, व ह्मणून त्यांना मथुरा सोडून द्वारकेस जावें लागलें असावें. अशा प्रकारची ऐतिहासिक पुरुषांची मूळची गोष्ट असावी, व पुढें या पुरुषांना देवाचे अवतार असें मानण्यांत आलें असावें, व मग वासुदेव-भक्ति सुरू झाली असावो. कृष्णाच्या जन्माची कथा व त्याचा गोकुळांतील वास या गोष्टी आबालवृद्धांना ठाऊकच आहेत. तेव्हां त्यांची येथें पुनरुक्ति करण्याची गरज नाहीं. परंतु ही एक ऐतिहासिक घडलेली गोष्ट असावी, अशाबद्दल पालीभाषेंतहि दाखला सांपडतो. ऐकीव गोष्टी-मध्ये ज्याप्रमाणें थोडाफार फरक होत जातो, तेवढाच फरक या दोन गोष्टींत दिसून येतो. पालींतील या गोष्टीला घटजातक ह्मणतात. ती गोष्ट थोडक्यांत अशी आहे:—

पूर्वीं एकदां उत्तरापथ देशांत कंस प्रांतांत असितंजना नांवाचें शहर होतें. तेथें महाकंस नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्याला कंस आणें उपकंस या नांवाचे दोन मुलगे व देवगम्भा नांवाची एक मुलगी झाली. मुलीच्या जन्मकालीं ब्राह्मणांनीं 'या मुलीच्या पोटीं झालेल्या पुत्रापासून कंसकुलाचा नाश होईल.' असें भविष्य वर्तविलें. राजाला मुलगी प्रिय असल्यामुळें त्याच्यानें तिला मारवलें नाहीं. आपले मुलगे काय पाहिजे तें करोत, असें ह्मणून तो मेला. त्याच्यानंतर कंस राज्यावर आला व उपकंस एका प्रांताचा अधिकारी झाला. आपल्या बहिणीस ठार मारल्यास आपल्याबद्दल फार गवगवा होईल, असें जाणून त्यानें तिला अविवाहित ठेवण्याचा विचार करून व तिच्याकरितां एक वाटोळा मनोरा तयार करून त्यांत तिला कोंडून ठेविलें. नंदगोपा व तिचा पति अंधक-वेषू हीं देवगम्भेच्या तैनातीस होतीं. उत्तरमथुरेंत महासागर या नांवाचा राजा होता. त्याला सागर व उपसागर नांवाचे दोन मुलगे होते. महा-

सागराच्या पश्चात् सागर राज्यावर आला व उपसागर एका प्रांताचा अधिकारी झाला. उपकंस व उपसागर यांची फार मैत्री होती. उपसागराने सागराच्या राणीमहालांत कांहीं खटपट केली, व ती उघडकीस आल्यावरून उपसागरास तेथून हाकलून देण्यांत आले. तो उपकंसाच्या प्रांतांत आला. उपकंसाने आपल्या मित्राची राजाशी ओळख करून दिली. राजाच्या भेटीला जात असतां त्याने तो मनोरा पाहिला, व त्याबद्दल हकीगत विचारली; आणि देवगम्भेबद्दल हकीगत कळल्यावर तिच्यावर त्याचे प्रेम जडले. एके दिवशी देवगम्भेने राजाकडे जातांना उपसागरास पाहिले व तिने त्याच्याबद्दल नंदगोपेजवळ चवकशी केली; व हा महासागराचा मुलगा आहे असे समजल्यावर तिचेहि त्याच्यावर प्रेम जडले. उपसागराने नंदगोपेजवळ देवगम्भेला भेटण्याबद्दल गोष्ट काढली, व तिने दोघांची मनोऱ्यांत एकांतांत गांठ घालून दिली. पुढे देवगम्भेला गर्भ राहिला. ही गोष्ट कंसाच्या कानावर गेली. देवगम्भेला क्षमा करण्याचे वचन घेऊन नंदगोपेने खरा प्रकार त्या दोघां भावांना सांगितला. तो ऐकिल्यावर भावांनी विचार केला की, 'आपल्या बहिणीला आपल्याला मारतां येत नाही; हिला मुलगी झाली तर बरेच; मुलगा झाला तर मारूं' असे म्हणून त्यांनी देवगम्भेचा उपसागराशी विवाह करून दिला. पूर्ण दिवस झाल्यावर देवगम्भा कन्यारत्न प्रसवली. त्या भावांना आनंद झाला. मुलीचे नांव अंजना ठेवून त्यांनी देवगम्भा व उपसागर यांना गोवद्धमाने नांवाचे खेडे राहण्यास दिले, व तेथे तीं आनंदाने राहू लागलीं. देवगम्भा पुन्हा गरभार राहिली, व त्याच वेळीं नंदगोपाहि गरभार राहिली. पूर्णमास झाल्यावर एके दिवशी देवगम्भेला मुलगा व नंदगोपेला मुलगी झाली. आपल्या मुलाला आपले भाऊ मारतील या भीतीने देवगम्भेने गुप्तपणे आपला मुलगा नंदगोपेकडे पाठविला, व तिची मुलगी आपल्याकडे आणविली. याचा त्या भावांना मागमूसहि लागला नाही. याप्रमाणे देवगम्भेस दहा मुलगे झाले, व नंदगोपेस दहा मुली झाल्या. देवगम्भेचे मुलगे अधकवेणूच्या घरी वाढत चालले. हे मुलगे मोठे बलवान् निपजले. त्यांच्यापैकी पहिल्या दोघांचीं नांवे वासुदेव व बलदेव अशीं होती. हे

श्रवास-वर्णन.

मुलगे मोठे झाल्यावर खेड्यांतील लोकांशीं दांडगाईनें वाणूं लागले. व त्यांच्या मालमत्तेची लुटालूट करूं लागले. याबद्दल कंसाकडे तक्रार नेण्यांत आली. राजानें अंधकवेणूस बोलावून मुलांच्या अत्याचाराबद्दल त्याची कानउघाडणी केली. आणखी एकदोनदां तक्रार आल्यामुळें राजानें अंधकवेणूस मरणार्चा भीति घातली. अंधकवेणूनें राजाकडून अभयवचन घेऊन हे मुलगे आपले नव्हत, हे देवगभ्भेचे मुलगे आहेत, असें सांगितलें. राजानें आपल्या मंत्र्यांना विचारलें, “आतां यांना कसें धरावें ?” मंत्र्यांनीं सांगितलें “ते मोठे मल्लयोद्धे आहेत, तेव्हां शहरांत मल्लयुद्धाचा आखाडा तयार करावा व ते आले म्हणजे त्यांना पकडून ठार करावें.” राजानें त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें शहरांतील चाणूर व मुष्टिक या दोघां मल्लयोद्ध्यांना आपला वेत कळविला व “आज पासून सात दिवसांनीं मल्लयुद्धाचा खेळ होईल,” म्हणून सर्व शहरांत द्वाही फिरविली, व आपल्या राजवाड्यासमोर प्रचंड आखाडा तयार करविला. लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी पाहण्यास जमल्या. वासुदेवबलदेवप्रभृति सर्व बंधु त्या खेळाला आले. वाटेंत त्यांनीं शहरांतील शिंप्यांपासून, माळ्यांपासून, गंध्यापासून, कपडे माळा व सुगंधी सामान हिसकावून घेऊन तें अंगावर घालून ते आखाड्यांत येऊन सज्ज झाले. चाणूर व मुष्टिक हे मल्लयोद्धेहि आखाड्यांत आले. इतक्यांत बलदेवानें एक दोरी घेऊन ती चाणूराच्या कमरेभोंवतीं गुडाळून ती दोरी घट्ट आवळून त्यानें चाणूरास पटकन् उचलून गरगर फिरविलें व त्याला जमिनीवर आपटलें व मग आखाड्याच्या बाहेर फेंकून दिलें. नंतर मुष्टिक आला. त्यालाहि बलदेवानें मुष्टिप्रहार केला. “मी मल्लयोद्धा नाहीं!” असें तो ओरडूं लागला. “मल्लयोद्धा अस अथवा नस—मला सारखेंच आहे!” असें म्हणून बलदेवानें त्यालाहि जमिनीवर आपटून त्याचा प्राण घेतला. मुष्टिक मरतां मरतां ह्मणाला, “मी भूत होऊन यांचा घात करीन.” इतकें झाल्यावर राजा ह्मणाला, “या दहाजणांना येथून घेऊन जा.” इतक्यांत वासुदेवानें त्या दोघां भावांवर एक चक्र फेंकलें व त्यांच्या योगेंकरून त्यानें दोघां भावांचीं डोकीं उडविलीं. याप्रमाणें आपल्या मामांना मारून त्या भावांनीं तेथलें राज्य मिळविलें व

आपल्या मातापितरांना असितंजना शहरीं आणिलें. पुढें त्यांनीं सर्व हिंदु-स्थान जिंकण्याचा वेत केला. ते कालसेन राजाच्या अयोध्या शहरीं आले व राजाचा पराभव करून त्यांनीं तें राज्य मिळविलें. पुढें ते द्वारावतीस आले. त्या शहराच्या एका वाजूस समुद्र व दुसऱ्या वाजूस पर्वत होता व त्या शहरांत एक भूत होतें; कोणी शत्रु आल्यास तें भूत गाढवाचें रूप घेऊन ओरडत असे, आणि असें झालें म्हणजे ती द्वारावती हवेंत उडून जाऊन समुद्रांतील एका बेटावर जाई, व शत्रु परत गेल्यावर परत आपल्या जागेवर येई. यामुळें तें शहर काबीज करणें अशक्य होतें; म्हणून ते बंधु कण्हदीपायन कडे गेले. त्यानें त्यांना त्या गाढवाला प्रसन्न करण्याची युक्ति सांगितली, व गाढवानेंहि शहराच्या चार द्वारांजवळ चार लोखंडी खांबे पुरून त्यांना चार लोखंडी नांगर सांखळदंडांनीं बांधाल, तर मी ओरडलों तरी शहर उडणार नाही, असें सांगितलें.” बंधूंनीं सांगितल्याप्रमाणें केलें व म्हणून शहर त्यांच्या ताब्यांत आलें.

क्रमाक्रमानें त्यांनीं सर्व हिंदुस्थान जिंकलें व सर्व राज्याचे दहा भाग करून त्यांनीं आपसांत वांटून घेतले. ते बहिणीला विसरले होते, परंतु शेवटच्या भावानें आपला वाटा त्या बहिणीस देऊन तो व्यापार करून आपलें पोट भरूं लागला. या सर्व भावांना पुढें पुत्रपौत्र झाले. एकदां वासुदेवाचा पुत्र वारला. त्यामुळें त्याला अत्यंत दुःख झालें व तें आवरेना, परंतु घटपंडित म्हणून त्या भावांपैकीं जो शहाणा भाऊ होता, त्यानें अशक्य गोष्टीबद्दल शोक करणें बरें नव्हे, असें आपल्या भावाच्या मनांत विंबवून त्याचें दुःख नाहीसें केलें.

पुष्कळ काळानंतर एकदां या भावांच्या पुत्रांना वाटलें, “कण्हदीपायन (कृष्णद्वैपायन) यांना दिव्यदृष्टि आहे असें म्हणतात. तर त्यांची आपण परीक्षा करूं या.” तेव्हां त्यांनीं एका तरुण मुलास वायकोचा वेप देऊन त्याच्या पोटावर उशी बांधून त्याला गरभार बाई बनविलें, व कण्हदीपायनापुढें त्याला उभें करून “ ही बाई बाळंत केव्हां होईल ? ” म्हणून विचारलें. कण्हदीपायनानें अन्तर्दृष्टीनें पाहिलें, कीं दहा भावांचा नाश समीप आला आहे, व आपणहि आजच मरणार. तेव्हां तो लणाला,

श्रवास-वर्णन.

“आजपासून सातवे दिवशीं या मनुष्याला एक खदीर झाडाची गांठ मूल होईल. व ती गांठ जरी तुम्ही जाळून तिची राखरांगोळी केलीत, तरी ती वासुदेवाच्या कुळाचा नाश करील.”

या ह्यणण्याबद्दल त्या साधूची थड्या करून त्या मुलांनीं कण्हदीपायनास फांस घालून ठार केलें. भावांना जेव्हां हें वर्तमान कळलें तेव्हां ते घाबरले व त्यांनीं त्या बायकोचें सोंग दिलेल्या पुरुषावर पहारा ठेवून जेव्हां तो ती खदीराची गांठ प्रसवला, तेव्हां ती गांठ त्यांनीं जाळून त्याची राख नदींत फेंकून दिली; पण ती राख मागच्या एका फाटकाजवळ अडकून राहिली व तेथें लव्हाळें उगवलें.

एके दिवशीं सर्व भावांना जलक्रीडा करण्याची इच्छा झाली म्हणून त्यांनीं मोठा मंडप तयार करून ते मागच्या फाटकाला आले. तेथें ते यथेच्छ खाल्हे-प्याले व आपापसांत दोन टोळ्या करून विंगामस्ती करूं लागले व हातघाईवर आले. एकानें एक लव्हाळा मोडला. परंतु त्या लव्हाळ्याचें लागलेंच एक मुद्दल बनलें व याप्रमाणें सर्वांच्या हातांत मुद्दल झाले व ते एकमेकांना ठार करूं लागले. शेवटीं वासुदेव, बलदेव, त्यांची बहिण अंजना व एक उपाध्याय इतकी मंडळी राहिली. ते एका रथांत बसून पळून गेले. ते कांलमरीका या वनांत गेले. तेथें मुष्टिक भूत होऊन राहिला होता. त्यांना पाहण्याबरोबर त्या भुतानें तेथें एक खेडें बनवून आपण मल्लयोद्धा होऊन पुढें आला. बलदेवानें त्याच्याशीं युद्ध खेळण्या-करितां रथाखालीं उडी टाकली. त्या भुतानें बलदेवास आपल्या मुठींत घरून त्याचा प्राण घेतला. बलदेवाचा मृत्यु पाहून, वासुदेव बाकी दोघांसह रथांत बसून, तसाच पुढें गेला व एका खेडेगांवीं आला. तेथें तो एका झुडुपांत विश्रांतीकरितां थांबला. त्यानें आपल्या बहिणीला व उपाध्यायाला अन्न आणण्यास गांवांत पाठविलें. इकडे झुडुपांत हालचाल पाहून जरा या नांवाच्या शिकान्यानें एक बाण मारिला. तो वासुदेवाच्या पायाला लागला. जरेनें जखम केली म्हणजे मनुष्य जगत नाहीं, या ह्यणी-प्रमाणें आपण आतां मरणार असें वासुदेवास वाटलें, व त्यानें मी आतां

मरणार असें आपल्या बहिणीस सांगून व तिच्या व उपाध्यायाच्या उपजी-
विकेकरितां त्यांना एक विद्या शिकवून वासुदेवानें प्राण सोडला.

ही गोष्ट हरिवंश व भागवत यातील गोष्टीशीं पुष्कळ तऱ्हेनें जमते, हें
वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल. या गोष्टींत जरी नंदगोपा हें नांव
आलेलें आहे, तरी गोकुळांतील गोष्टीचा यांत फारसा संबंध नाहीं, असें
दिसून येईल. या गोष्टींत कृष्ण हें नांवहि नाहीं. वासुदेव व बलदेव किंवा
त्याचें दुसरें नांव संकर्षण हीं नांवें मात्र फार जुनीं आहेत.

वासुदेव या शब्दाचा पाणिनीनें व पतंजलीनें पूजार्ह असा अर्थ दिला
आहे. यावरून वासुदेवाची भक्ति फार जुनी दिसत आहे. यदुवंशांतील
वासुदेव व बलदेव यांना त्यांच्या पश्चात् लवकरच अवतार मानूं लागले
असावे. वासुदेव व संकर्षण व त्यांनीं स्थापिलेला भागवतधर्म यांचा
उल्लेख ख्रिस्ती शकापूर्वी २०० वर्षांपूर्वीच्या शिलालेखांत आहे. तसेंच
मौर्य घराण्याचा पहिला राजा चंद्रगुप्त याच्या कारकीर्दींत मेगास्थेनीस
म्हणून एक मॅसिडोनियाचा वकील चंद्रगुप्ताच्या दरवारीं आला होता,
त्यानें मथुरा व यमुना यांचा व भागवतधर्माचा आपल्या ग्रंथांत उल्लेख
केला आहे. भागवत हा धर्म सातवत या लोकांमध्ये प्रचलित होता. हा
एकेश्वरी धर्म असून भक्ति किंवा देवावर अनन्यभावेकरून प्रेम करणें, हें
या धर्माचें मुख्य अंग होतें. या धर्माला यज्ञ करणें व यज्ञामध्ये पशु
मारणें पसंत नव्हतें. हाच धर्म शांतिपर्वांत नारायणीय प्रकरणांत नाराय-
णानें वसुउपचार या राजाला प्रथम सांगितला, असें म्हटलें आहे. पुढें
वासुदेव व नारायण हे एकच आहेत व ते देवाधिदेव आहेत असा समज
झाला. वासुदेव हा विष्णूचाच अवतार होय, असें लोक मानावयास लागले.
यावरून ख्रिस्ती शकाच्या ४०० वर्षांपूर्वीपासूनचा हा भागवत धर्म आहे,
असें दिसतें. वासुदेवाला कृष्ण हें नांव पुढें मिळालें. कृष्ण हें गोत्राचें
नांव असावें, व त्यावरून कार्णायन असा, त्या गोत्रांतला अशा अर्थी,
शब्द झाला. कृष्ण हें ऋग्वेदांतील मंत्रद्रष्ट्या ऋषीचें नांव आहे. तो आंगि-
रस गोत्रापैकीं होता. पुढें वासुदेवाला कृष्ण म्हणूं लागले असावे. तेव्हां
या देवाचें नांव वासुदेव-कृष्ण असें झालें. हा धर्म बौद्ध धर्माइतकाच

प्रवास-वर्णन.

जुना आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. ख्रिस्ती शकानंतर अभीर म्हणून एक जातीचे लोक हिंदुस्थानांत आले+. हे गोपाळवृत्ति लोक होते. हे गुरेंढोरे ठेवून नेहमी चारा मिळेल तिकडे फिरत असत. अजूनहि उत्तर-हिंदुस्थानांत अहीर नांवानें हे प्रसिद्ध आहेत. या लोकांनीं गवळ्याच्या लहान बालदेवाच्या दैवी पराक्रमाची एकादी गोष्ट आपल्याबरोबर आणली असावी, व अभीर लोकांचा मथुरेस व इतरत्र प्रसार झाल्यावर व त्यांना राजकीय वर्चस्व आल्यावर मूळचा वासुदेवकृष्ण व हा अभीरांचा गोपालकृष्ण व त्याचा गोपींशीं झालेला व्यवहार, या गोष्टींची भेसळ होऊन हल्लींचें उपलब्ध कृष्णचरित्र बनलेलें असावें, असें डॉक्टर भांडारकरांचें म्हणणें आहे.

ही कल्पना युक्तीला पुष्कळ पटते, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. दोन निरनिराळ्या रंगांच्या नदीच्या ओघांचा एक जीव झाला, तरी ज्याप्रमाणें सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणारास प्रवाहांतील रंगभेद दिसून येतो, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णाची गोष्ट जरी आतां एकजीव झालेली दिसते, तरी त्या गोष्टीमध्ये सूक्ष्म तऱ्हेनें पाहिल्यास दोन परस्पर भिन्न गोष्टींचा मिलाफ दिसल्याखेरीज रहात नाही. डॉक्टर भांडारकरांची ही कल्पना जरी पूर्णपणें सिद्ध झाली आहे, असें म्हणतां येणार नाही, तरी तिचा शांतपणें विचार करण्यासारखी तरी ती आहे, यांत शंका नाही. निदान, माझ्या मनाला तैरी ती पटली, असें मला कबूल करणें भाग आहे. जरी याप्रमाणें भागवतधर्म बुद्धकालीन असला, तरी गोपालकृष्णाची गोष्ट त्यांत मागून शिरली असावी. बौद्धधर्माला राजाश्रय मिळून त्याचा झपाट्यानें सर्व हिंदु-

---

+ अभीर हे ख्रिस्ती शकापूर्वीच हिंदुस्थानांत आले असावेत, असें नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या 'इंडियन अँटिक्वेरी'च्या अंकांतील एका लेखांत दाखविण्यांत आलें आहे व मनुस्मृतींतहि अभीरांचा उल्लेख आहे. त्यावरून हें विधान खरें ठरतें. तरी पण या दाखल्यानें डॉ० भांडारकर यांचा मुख्य मुद्दा जो कृष्णकथेंत दोन कथांची भेसळ आहे, हा खोटा ठरत नाही. त्याचा काळ ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी येतो इतकेंच.

स्थानभर प्रसार झाला. परंतु हा राजाश्रय कमी होताच हिंदुधर्मानें पुनः डोकें वर काढलें. परंतु तो हिंदुधर्म यज्ञयागादिकांचा वैदिकधर्म नव्हे, तर भगवद्गीतेंत सांगितलेला भागवतधर्म होय. याचा उत्तरेकडून हळु हळू दक्षिणेंत प्रवेश होत गेला, व बौद्धधर्मास उतरती कळा लागल्यानंतर दक्षिणेंत जे मोठमोठे धर्मप्रवर्तक झाले, त्यांनीं या भागवतधर्माच्या पुनः सर्व हिंदुस्थानभर प्रसार केला. या धर्मप्रसारकांपैकीं शंकराचार्य हे पहिले होत. परंतु हे विशेषतः ज्ञानमार्गी होते. त्यांनीं मायावाद व अद्वैतमत प्रतिपादल्यामुळें भक्तीच्या भागवतधर्माला त्यांच्या कडून फारसें प्रोत्साहन मिळालें नाहीं. असें प्रोत्साहन रामानुजाचार्यांकडून मिळालें. यांचा जन्म १०१७ मध्ये झाला व यांनीं भक्तिमार्ग अथवा भागवतधर्माचा प्रसार केला. परंतु यांच्या धर्मांमध्ये विष्णु या नांवानेंच परमेश्वराचा उल्लेख येतो. कृष्ण व विष्णु एकच असेंहि ते म्हणत. परंतु यांच्या उपदेशांत अजून राधाकृष्णाचें नांवहि दिसून येत नाहीं. मथुरेंतील दोघां श्रीमान् शेटर्जींनीं या पंथाचा स्वीकार करून वृंदावनास छत्तीस लाख रुपये खर्चून श्रीरंग-जीचें देऊळ बांधल्यापासून या पंथाचे कांहीं लोक मथुरेंत झाले, व हा एक कृष्णभक्तीचाच पंथ आहे, असें मानण्यांत येऊं लागलें. मध्वाचार्य हे ११९९ मध्ये जन्मले. यांनीं द्वैतमताचा प्रसार करून कृष्ण व विष्णूची भक्ति करणें हेंच खरें मोक्षाचें साधन आहे, असें प्रतिपादन केलें, व त्यांनीं मथुरा व वृंदावन या ठिकाणांस जास्त पावित्र्य व महत्त्व ~~अपणलें~~ तरी पण गोकुळांतील राधाकृष्णांच्या कथेवर त्यांचा भर नसे.

गोकुळांतील राधाकृष्ण व विशेषतः राधेची व गोपींची भक्ति करणें व कृष्णाप्रमाणें गोपींशीं लीला करणें हेंच मोक्षाचें साधन आहे, अशा प्रकाच्या धर्माचा प्रसार निंबार्क, वल्लभाचार्य व चैतन्य या अर्वाचीन धर्मप्रवर्तकांनीं केला व हल्लीं मथुरेंत व वृंदावनांत याच पंथाच्या लोकांचा फार भरणा आहे.

निंबार्काचें मूळचें नांव भास्कराचार्य असें होतें. यानें एकदां एका साधुपुरुषाला सायंकाळीं भोजनास बोलाविलें. परंतु त्या पुरुषास सूर्य मावळल्यावर भोजन करावयाचें नाहीं, हें विसरून त्यानें त्याला बोलाव-

प्रवास-वर्णन.

वनांत या चारी प्रकारच्या वैष्णवपंथांचे पुष्कळ लोक आहेत. इतकरण्या-
व सामान्य हिंदुधर्मावर भरंवसा ठेवणारेहि पुष्कळ हिंदु आहेत. म्हणून
हे मधुसूदावन-वर्णन फारच वाढलें. परंतु वाचकांना ही हकीकत
वाचून कांहीं तरी करमणूक होईल, व आपल्या हिंदुधर्माच्या कित्येक
पंथांचा किती लांबवर इतिहास पोचतो हे ध्यानांत येईल, म्हणून ही
हकीगत थोड्या विस्तारानें दिली आहे.

संकल्प केल्याप्रमाणें माझ्या उत्तरहिंदुस्थानच्या प्रवासाच्या षडध्यायी
पुराणाचा शेवट आला. या पुराणश्रवणानें वाचकांना प्रवासाची प्रबल
इच्छा होऊन त्यांना आपल्या देशांतील निसर्ग-रमणीय व धर्म-पुनीत
स्थानांचें दर्शन घडो, अशी इच्छा करून वाचकांची रजा घेतों.

REFBK-0001606

